

The background of the cover is a photograph of the interior of a wooden building, possibly a barn or workshop. The walls and ceiling are made of light-colored wood. In the center, there is a structure covered with bright green and orange plastic sheeting. A blue tarp is visible on the right side. The overall lighting is warm and slightly dim.

STICHTING
BOUWHISTORIE
NEDERLAND

Nr. 57 • DECEMBER 2014

NIEUWSBRIEF

BESTUUR, ADVISEURS EN DONATEURS

BESTUURSLEDEN SBN

voorzitter

mr. J.C. (Koos) de Looff
e-mail: kdelooff@deloitte.nl

secretaris

drs. H.P. (Henk) Jansen
Everard Foeckstraat 3
3515 ED Utrecht
tel.: 06-13033264
e-mail: hp.jansen@utrecht.nl

penningmeester

drs. F.A.C. (Frank) Haans
e-mail:
f.haans@monumentenadviesbureau.nl

administratie penningmeester

drs. C. (Connie) van den Broek
e-mail:
c.vdbroek@monumentenadviesbureau.nl

bestuursleden

dr.ing. R. (Ronald) Stenvert
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

drs. J.W. (John) Veerman
e-mail: john@veermanbouwhistorie.nl

drs. M. (Marieke) van Zanten
e-mail: mvanzanten01@home.nl

drs. M. (Mieke) Sanders
e-mail: cmasanders@zaltbommel.nl

ADVISEURS

prof.dr.ing. D.J. (Dirk) de Vries
e-mail: d.de.vries@cultureelerfgoed.nl

drs. K. (Karel) Emmens
e-mail: emmens.bca@kpnplanet.nl

drs. J.M.H. (Jean) Penders
e-mail: j.penders@utrecht.nl

drs. K. (Koos) Steehouwer
e-mail: kroos_soest@telfort.nl

Op zoek naar een bouwterm?
www.documentatie.org

DONATEURS

U kunt donateur worden van de SBN door minimaal € 20,- (voor studenten € 15,-) over te maken op NL12INGB0000273441, t.n.v. Penningmeester SBN, Nijmegen. U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de SBN. Deze Nieuwsbrief, die twee maal per jaar verschijnt, bevat verslagen over Platform bijeenkomsten, congressen en de jaarlijkse Donateursdag, verder artikelen over onderzoek en recent verschenen publicaties. Voor vragen, adreswijzigingen, etc.: e-mail: secretaris@bouwhistorie.nl

WEBSITE SBN:

www.bouwhistorie.nl

Op de website is relevante informatie te vinden aangaande de bouwhistorie en zijn eerder verschenen nieuwsbrieven als PDF beschikbaar.

INHOUD

NUMMER 57 · DECEMBER 2014

Van de redactie	2
Van het bestuur	3
Bouwhistorie en de digitale media	4
Bouwhistorisch en Interieurplatform: 19 september 2014	7
Eloy Koldewey: <i>Welkomstwoord</i>	7
Karel Loeff: <i>Het toekomstperspectief</i>	8
Edwin Orsel: <i>Ontwikkelingen in Leiden, onderzoek en borging</i>	10
Ronald Stenvert: <i>Zijn Bouwhistorische Richtlijnen 2.0 nodig?</i>	13
Dirk Jan de Vries: <i>Wisselwerking Monumentenzorg en Universiteit</i>	16
Marieke van Zanten: <i>Toegankelijkheid onderzoeksrapporten</i>	19
Barbara Laan: <i>De meerwaarde van interieurhistorisch onderzoek</i>	20
Esther Jansma: <i>De methodische benadering van de DCCD</i>	21
Johan de Haan: <i>Integraal of Separaat?</i>	23
RCE platform Bouwhistorisch en Archeologie: 30 oktober 2014	25
Chr. Brandenburg, E. Orsel, P.J. De Vos: <i>Archeologie en Bouwhistorie in Leiden</i>	25
H. Hundertmark, F. de Roode: <i>De stadsverdediging van Nijmegen</i>	27
Nico Arts: <i>De motte van Woensel en de stadsstichting van Eindhoven</i>	30
R. van Genabeek, M. Enderman: <i>Klein behuist in een grote stad</i>	32
R. van Oosten, R. van 't Veer: <i>Putten uit de Haarlemse geschiedenis</i>	34
Wijnand Bloemink: <i>14de-eeuwse huisplattegronden in Terborg</i>	35
Dieuwertje Duijn: <i>Stolpenonderzoek in West-Friesland</i>	37
Michael Klomp: <i>Huis en haard opgegraven aan de Burgwal te Kampen</i>	39
Verslag Donateursdag: 4 oktober 2014 te Schiedam	41
Artikelen:	
Edwin Orsel: <i>Houten wandregels in metselwerk</i>	47
Pieter-Jan De Vos: <i>Gebogen Duitse spantconstructie</i>	57
Michel van Dam: <i>Bijzondere bevindingen in Noordwijk</i>	68
Marieke van Zanten: <i>Een kleine geschiedenis van een goede trek</i>	77
Gabri van Tussenbroek: <i>Vlaams verband uit de Gouden Eeuw</i>	86
AHF-Congres in Basel, Zwitserland	88
Rectificatie	95
Boekrecensie	96
Korstmossen en muurbloempjes	102

VAN DE REDACTIE

Voor u ligt weer een aflevering van de SBN Nieuwsbrief, nummer 57 sinds de start. Soms lijkt het of er eens een keer niet erg veel te melden en te publiceren is, maar dan komen er toch opeens van diverse collega's bijdragen die resulteren in een gevarieerd nummer. John Veerman, onze webmaster, breekt een lans voor 'going digital' en nodigt allen uit deel te nemen aan de 'social media'. Zie daarvoor ook de website www.bouwhistorie.nl en de bouwhistorie op twitter en facebook.

In Nieuwsbrief 56, p. 69, is uit een tekening bij zijn artikel over het Begijnhof in Breda een grijsstint weggevallen bij het drukken, waardoor het schema onbegrijpelijk werd. U vindt onder het kopje Rectificatie de gecorrigeerde afbeelding en hierbij de excuses van de redactie.

Verder zijn er de verslagen, gemaakt door diverse redactieleden, van het gezamenlijke Bouwhistorie en Interieur Platform, en ook die van de dag samen met de Archeologie. Hanneke Bleijs schreef een enthousiast verslag van de Donateursdag in Schiedam, die door meer dan 60 mensen bezocht werd en die eindigde in wolken jenever, hoe kan het anders. U vindt een tweetal artikelen over bijzondere vondsten in Leiden: een van onze 'vaste' medewerker Edwin Orsel en het andere van Pieter-Jan De Vos. Michel van Dam schreef een artikel over opvallende zaken in Noordwijk. Bestuurslid Marieke van Zanten maakte van haar column op de website met enige aanvullingen een vrolijk artikel. Het verslag van het symposium van de *Arbeitskreis für Hausforschung* in Basel is van de hand van een onzer redacteuren, die daar lange tijd gewoond heeft: het zal u zonder twijfel boeien wat er over de grenzen gebeurt. We sluiten de rij met twee boekrecensies en de welbekende Korstmossen en muurbloempjes.

De redactie ziet graag uw reacties - of suggesties ter verbetering van de Nieuwsbrief - tegemoet en wenst u veel leesplezier.

VAN HET BESTUUR

De Donateursdag van de SBN op 4 oktober jongstleden in Schiedam ligt nog behoorlijk vers in het geheugen. Op deze dag was er op het eerste gezicht wat minder aandacht voor ‘bakstenen en toognagels’, maar er is wel een rijk palet aan bijzondere panden bezocht in de stad die zo bekend is om de jeneverproductie. Op het programma stonden panden uit verschillende perioden: een middeleeuws en een vroeg 19de-eeuws kerkgebouw, maar ook het stadhuis uit de 16de eeuw met z’n opvallende ‘nieuwe’ schil en zware dakconstructie. De Sodafabriek maakte veel indruk.

De dag begon met uitleg over het erfgoedbeleid van de gemeente en de daaropvolgende lezingen gingen over promotie van de stad met behulp van het erfgoed. De noodzaak van het opknappen en herbestemmen van panden in de binnenstad kreeg ruime aandacht. Ruim zestig aanwezigen konden genieten van een mooie en interessante najaarsdag. Voor de tweede maal (dus evenals in Roermond) werden voor de Donateursdag besturen uitgenodigd van lokale historische organisaties en dat zorgde voor een boeiende interactie. Hanneke Bleijs maakte een verslag van deze Donateursdag, dat u in deze Nieuwsbrief kunt teruglezen en op de SBN-website staat een foto-impressie. Waar de reis in 2015 naartoe gaat is nog niet vastgesteld. Misschien zijn er donateurs met suggesties? Laat het ons weten.

Voorzitter Koos de Looft ging in zijn openingswoord in de Korenbeurs van Schiedam in op de nieuwe aanwas aan bouwhistorici en legde een link met het ‘weekend van de wetenschap’ dat op dat moment gaande was. In de vorige Nieuwsbrief is al een nieuw beleidsplan voor de komende jaren aangekondigd; dat wordt door het bestuur momenteel opgesteld. De overdracht van kennis door de oudere garde aan de jongere bouwhistorici - waarbij ook praktijkervaring essentieel is - zal meer dan ooit aandacht krijgen. Input voor dat beleidsplan is, zoals eerder gezegd, zeer welkom.

Ook in de komende tijd zijn er diverse activiteiten gepland. De studiedag met als thema ‘Wonen’ wordt met name genoemd. Dit symposium zal op 19 december plaatsvinden – er was eerder sprake van een andere datum! - en is evenals de vorige keren samen met de RCE georganiseerd. Deze inmiddels tot een traditie geworden bijeenkomsten vlak voor de Kerst worden zeer goed bezocht. Dat gold ook voor het gecombineerde interieur- en bouwhistorisch platform in september: het leverde een uitverkochte zaal bij de RCE op. In de vorige Nieuwsbrief is de voorbereiding van een publicatie genoemd in verband met het jubileum van de SBN in 2016. De stichting bestaat dan 25 jaar. Over de vorm en de inhoud wordt nog gebrainstormd en u zult er nog

meer over horen.

En tot slot, maar niet onbelangrijk: op 24 oktober is Mieke Sanders toegetreden tot het bestuur van de SBN. Zij werkt sinds 2003 voor monumentenzorg in de gemeente Zaltbommel en is ook lid van het Convent van Gemeentelijke Bouwhistorici. Het bestuur is uiteraard blij met de komst van Mieke!

Veel mensen doen dat natuurlijk al, maar ik wil als secretaris iedereen er toch nog een keer op wijzen. Ik bedoel het nut van regelmatig bezoeken van onze website www.bouwhistorie.nl

Er staan niet alleen inhoudelijke zaken op, maar af en toe ook vacatures. Uiteraard vindt u er informatie over alle activiteiten, zoals de platforms en studiedagen – niet alleen die van de SBN zelf, maar ook van andere, verwante organisaties. En als u iets organiseert dat interessant is voor bouwhistorici, dan plaatsen we dat ook graag. Een mail naar de webmaster is voldoende.

HENK JANSEN
SECRETARIS SBN

BOUWHISTORIE EN DE DIGITALE MEDIA

Is het nodig dat de bouwhistorie zich laat zien via de digitale en sociale media? Onze ‘methode’, de bouwhistorie, wordt door ongeveer drie generaties deskundigen beoefend. Dat dat met vrucht gebeurt, daarvan getuigt ons 22-jarige tijdschrift Nieuwsbrief Bouwhistorie. Waar lokaal verspreide nieuwsbulletins, regionale jaarboeken en de organen van historische verenigingen een grillig patroon qua inhoud en ook van verschijnen en verscheiden vertonen, wordt de Nieuwsbrief Bouwhistorie in vorm en inhoud juist rijker en verschijnt met grote regelmaat. Echter, de presentatie buiten de *inner circle* van de bouwhistorie en van wat zij te bieden heeft is vaak wat onduidelijk, en bepaald onscherp te noemen.

In dagbladen, op radio en televisie legt de bouwhistorie het af tegen archeologie en museale initiatieven die kennelijk meer *sexy* worden gepresenteerd. Bij sommige instellingen en afdelingen wordt ervoor gekozen om datgene wat met onderzoek en geschiedenis te maken heeft te bundelen. Helpt dat bij het verscherpen van het profiel van bouwhistorie? Zelden of nooit. In het onderwijs is de aandacht voor het *grotere geheel* inderdaad goed voor

de belangstelling voor het Erfgoed, maar het is twijfelachtig of de bouwhistorie hier als een onmisbaar vakgebied bovenuit komt. Wat in tv-programma's een degelijke historische gebouwenanalyse moet lijken, ook in handen van een prominente architect, heeft doorgaans weinig te maken met bouwhistorisch onderzoek. Het lijkt vaak meer een verhaaltje dat toewerkt naar een gewenst toekomstbeeld.

De SBN heeft als één van de doelen om de belangstelling voor en de reikwijdte van de bouwhistorie te bevorderen. Onze Nieuwsbrief Bouwhistorie documenteert nauwgezet en op een prettig leesbare manier hoe wij bezig zijn en wat ons bezig houdt. Het tijdschrift richt zich vooral op de mensen die al bij de bouwhistorie betrokken zijn. Om de eigen doelstellingen waar te maken spant de SBN zich ook in op het internet en in andere digitale media. Het pionierswerk van onder andere Jean Penders (met www.documentatie.org) en Petra Mesken wordt opgevolgd. De website bouwhistorie.nl draait vanaf rond de eeuwwende. Er waren levendige periodes en fasen waarin het nauwelijks meer dan een prikbord was. We hebben geworsteld met het belangrijke punt van de beveiliging. Anno 2014 is het een soepel draaiend platform geworden voor informatie over heden en verleden van de SBN. Al enige tijd bestond er een LinkedIn-groep Stichting Bouwhistorie Nederland. Deze groep is een netwerkomgeving waarin men korte berichten over naderende activiteiten achterlaat en met elkaar – ook 1 op 1 – in contact komt en discussieert. Al is deze wat slaperig geweest, intussen 'linken' en communiceren bouwhistorie-enthousiasten steeds meer.

Gedurende de laatste paar jaar is aangehaakt bij andere populaire online applicaties. Er werd een Facebook pagina opgezet die de *time line* volgt en laat zien wat zich in bouwhistorisch Nederland zoal afspeelt. Iedereen kan er in tekst en beeld ervaringen, vondsten en ideeën delen, wat ook steeds meer gebeurt. Delen is waar we heen moeten, want het alternatief is: *mooi hoor, een doorwrocht rapport in je archiefkast...*

Het SBN-twitteraccount is eveneens een drukke dienst aan het worden. Het draait hier om de korte kreten; *tweets* zijn als de strofen van een vogelzang. Men kan in 140 tekens en eventueel een foto veel kwijt over bouwhistorische avonturen.

Op het moment van schrijven zijn drie à vier keer zoveel mensen actief op de verschillende digitale platforms als de SBN aan donateurs heeft. Wij nodigen u uit om deel te nemen. Het lijkt misschien wat ingewikkeld om te starten ('weer een account, weer een password'), maar die hobbels zijn snel genomen. Het is plezierig en stimulerend om elkaar aan het werk te zien en hardop te horen denken én om daarop aan te sluiten. Mocht u zich afvragen *hoe begin ik?*, neem dan contact op met één van de onderstaande SBN-ers. En bedenk: het hoeft niet allemaal in één keer.

Aangrenzend, en toch net anders, is het volgende. Van sommige dingen veronderstel je ten onrechte dat ze er al lang zijn. Echter, typte je in de zomer van 2014 ‘bouwhistorie’ in het zoekvak van Wikipedia dan kwam er niets tevoorschijn. We hebben iets opgezet. Het geinige en tegelijkertijd gevaarlijke aan *Wiki* is, dat het een lemma (of hoofdstuk, of boekdeel) presenteert als een voldongen feit, als een algemeen geaccepteerd gegeven. De informatie kan bezijden de waarheid zijn, omdat iedereen aan een titel gegevens en beweringen mag koppelen die niet kloppen – die ongenueanceerd, zelfs volslagen onzin zijn. En het blijft staan totdat iemand het wijzigt. Die aanpassing wordt weer gezien en vervolgens goedgevonden, bekritiseerd of aangepast. ‘Bouwhistorie’ is er nu dus op Wikipedia, maar klopt het in uw ogen? Moet daar iets bij of af? Ook hierbij geldt dat we graag onze ervaringen delen. Dus laat het weten wanneer u ergens vastloopt. Benadrukt moet wél worden, dat de SBN hier geen redactie meer over kan voeren: het is een collectieve, open pagina.

De bouwhistorie moet naar buiten en de bekendheid krijgen die ze verdient. We blijven op weg. Wie in deze ‘projectgroep’ wil meedoen, mag zich melden.

John Veerman, Michel van Dam, Marieke van Zanten, Frank Haans

www.bouwhistorie.nl

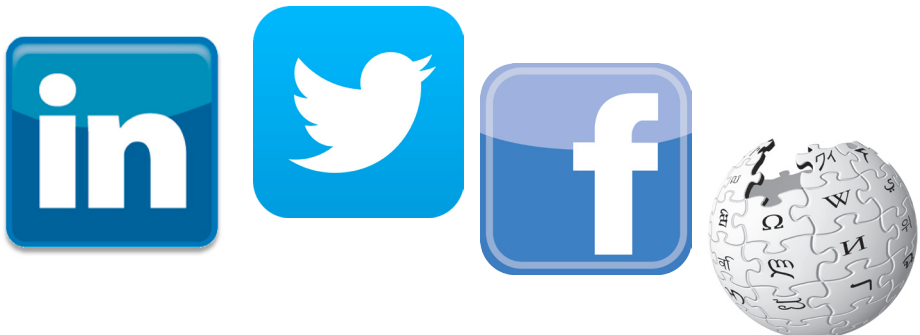
[linkedin.com](https://www.linkedin.com/company/bouwhistorie) [zoekvak: Bouwhistorie]

twitter.com/Bouwhistorie_NL

facebook.com/Bouwhistorie

nl.wikipedia.org/wiki/Bouwhistorie

JOHN VEERMAN

BOUWHISTORISCH EN INTERIEUR PLATFORM

19 SEPTEMBER 2014, RCE AMERSFOORT

WELKOMSTWOORD

ELOY KOLDEWEIJ, SENIOR SPECIALIST INTERIEUR RCE

In zijn welkomstwoord sprak dagvoorzitter Eloy Koldewey over het unieke karakter van dit gecombineerde platform: 's ochtends de nadruk op bouwhistorie en 's middags op interieur. Dat het een succes was bleek al uit de grote belangstelling. Al drie weken vóór het platform bleek de zaalcapaciteit van 140 personen te gering te zijn.

Het centrale thema: documentatie en rapportage leeft bij velen. Het bouwhistorische onderzoek is onder meer door de kleur- en interieurhistorische expertise de laatste 20 jaar in een ander daglicht komen te staan. Interdisciplinariteit is inmiddels vanzelfsprekend in de vele onderzoeken en hierover zullen we op deze dag meer gaan horen. Maar hoe zit het met de onderzoeksresultaten van de vele onderzoekers, professionals en studenten. Worden deze wel geborgd? Zijn deze over enkele decennia nog wel traceerbaar? Het antwoord hierop is dat dit slechts voor een klein gedeelte het geval zal zijn, onder meer het kleine deel dat bij de RCE belandt. Maar dit geldt waarschijnlijk niet voor alle werkstukken en eindpapers die bij de universiteiten en hogescholen worden geschreven, daar is weliswaar een bewaarplicht voor zeven jaar, maar wat gebeurt er daarna? Gaan ze dan in de papierversnipperaar? Van tenminste één universiteit is inderdaad bekend dat de oude scripties zijn weggegooid. De rapporten zijn bij genoemde instanties gekoppeld aan de uitvoerders, en er ligt geen directe relatie met het onderzochte object. Weliswaar zullen de meeste van deze rapporten bij de eigenaars en wellicht ook de gemeentes belanden, maar zullen deze over 50 jaar nog terug te vinden zijn? De ervaringen van de voormalige Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland (SKKN) op dit punt zijn dramatisch: bij herhaling is hen gebleken dat hun rapporten die zij na hun bezoek in veelvoud hadden toegestuurd, niet alleen onvindbaar waren, maar ook was in vele gevallen onbekend dat er ooit een rapportage was gemaakt. Ten behoeve van onze eigen vakgebieden zal hieraan iets moeten gebeuren. Of een centrale database (ook ten behoeve van de vele restauratieverslagen) mogelijk is, is een lastige vraag. Veel rapporten hebben privacy aspecten (zowel vanuit gezichtspunt van de eigenaar als soms ook vanuit de onderzoekers). Er zijn niet alleen maar vragen maar er zijn ook mogelijke oplossingen, en een daarvan komt vanmiddag aan bod in de lezing van een van de sprekers: Esther Jansma.

HET TOEKOMSTPERSPECTIEF VOOR BOUW- EN INTERIEUR-
HISTORISCH ONDERZOEK
*KAREL LOEFF, DIR. ERFGOEDVERENIGING HEEMSCHUT EN
EIGENAAR MONUMENTENADVIES.NL*

Het 'façadisme' is de naam van de Belgische methode voor het behoud van historische gevels door ze op te nemen in een nieuwe gevel. Wordt deze gruwel voor ons vakgebied de toekomst? vraagt Loeff zich af.

Om duidelijk te maken dat tijd nodig is om te komen tot een goed restauratieplan, dat onderzoek nodig is om te komen tot afgewogen ontwerpkeuzes, dat die kennis die we opdoen essentieel is, en dat de eigenaar of klant de diensten van de bouwhistorici beslist niet kan missen is aandacht voor het vak nodig. Gezien de meeste van de bouwhistorici vakspecialisten zijn, die het liefst eindeloos bezig zijn met een detail stelt Loeff dat we andere methoden nodig hebben om het werk onder de aandacht van de mensen te brengen. Door een breder publiek te enthousiasmeren kan ervoor gezorgd worden dat het meer vanzelfsprekend wordt dat er eerst nagedacht wordt voordat er iets gedaan wordt met een pand of interieur; dat er bij voorkeur hersteld wordt in plaats van vervangen.

De interesse voor bouw- en interieurhistorie is vele malen groter in onze buurlanden. De Britse televisie heeft veel meer programma's over antiek, renovatie, historische interieurs, etc. Grote instituten zoals de BBC helpen de interesse te vergroten. Nederlanders hebben zich laten inpakken door de bouwmarkten. Televisiemakers spelen hierop in door een *copy-paste* van stijladviezen te volgen.

Bouwhistorisch onderzoek, in tegenstelling tot archeologisch onderzoek, is meestal niet verplicht. Loeff geeft aan zo realistisch te zijn te vrezen dat deze wettelijke verplichting er voorlopig nog niet komt. Terwijl de informatie die door bouwhistorisch onderzoek verzameld wordt van groot belang is voor de toekomst en waardevol is. Door de kennis van de eigenaren te vergroten kunnen veel renovatiemissers voorkomen worden. Wanneer mensen het behoud van historische elementen niet gaan waarderen, niet bewust worden van de waarde die het heeft en de ambachtelijkheid die erin is gestoken, dan blijft het vak een niche. En waar doen we het dan eigenlijk voor? Aan ons dus de taak om die waarde ervan te laten zien!

Er zijn in Nederland zeer zeker kanalen om het draagvlak en de verbreding van de bouw- en interieurhistorie te vergroten. Het blad 'Herenhuis' is er een van. De eigenaar van een dergelijk herenhuis is daar de drager van het enthousiasme voor ons erfgoed. Neem hem mee op reis door zijn eigen huis en laat hem ontdekken wat achter het board verstopt zit. Musea zijn een andere mogelijkheid. Waar meestal de stijlkamers tien jaar

geleden verdwenen, is er nu weer belangstelling voor de decoratieve kunst en zijn context, maar dan wel in een nieuwe setting. Antiek en modern mengen is de trend. Dat biedt kansen, mits er voldoende wordt toegelicht, uitgelegd en de juiste koppelingen worden gemaakt.

Dan is er nog de concurrentie die het erfgoed moet aangaan met de economische belangen. Denk bijvoorbeeld aan de huisvesting van de Apple store in het Hirschgebouw aan het Leidseplein in hartje Amsterdam. Ondanks dat de welstandscommissie negatief adviseerde over, met name, de inwendige wijzigingen van het rijksmonument heeft de deelraad van het stadsdeel Centrum de bouwvergunning verleend. De economische belangen wonnen het kennelijk van het behoud van het historische interieur.

De erfgoedwet is veranderd. In de nieuwe erfgoedwet worden de (rijks) collecties beschermd, en wordt de WBC, de wet behoud cultuurbezit, opgenomen. Daarop staan welgeteld 400 voorwerpen die niet zomaar het land mogen verlaten. Heemschut en andere organisaties willen dat de wet een kapstok biedt om ook waardevolle interieurs te beschermen. Niet alles, maar wel de toppers om mee te beginnen, geeft Loeff aan. Op deze manier wordt er bijvoorbeeld voor gezorgd dat het meubilair, de niet nagelvaste objecten, van bijv. architect De Bazel in het gebouw van de Nederlandsche Handel-Maatschappij in de Vijzelstraat in Amsterdam, nooit meer door een overheid of bank zondermeer los verkocht kunnen worden. Maar het is ook van belang dat er geld komt voor herstel, indien nodig. Zoals bijvoorbeeld wel is gebeurd bij de aanpak van kasteel Middachten, waar het antieke linnengoed werd gerestaureerd door een bijdrage van het Prins Bernhard Cultuurfonds. Uit reacties van het publiek blijkt dat wanneer een grote groep aandacht vraagt voor bepaalde onderwerpen bij de regering daar wel aandacht aan wordt besteed.

Om de onbekendheid van bouw- en interieurhistorie nog eens te benadrukken laat Loeff het zoekresultaat zien van een aantal voor de hand liggende domeinnamen. Dat is niet positief. De websites geven een error of hebben geen eigenaar. Loeff is inmiddels eigenaar geworden van de domeinnaam: interieurhistorie.nl. Wie geïnteresseerd is en met een goed plan komt om deze sites de basis te laten worden van onze vakgebieden, aan die persoon draagt Loeff de site graag over.

ONTWIKKELINGEN IN LEIDEN, ONDERZOEK EN BORGING *EDWIN ORSEL, BOUWHISTORICUS GEMEENTE LEIDEN, ELO*

In de loop der jaren is er in Leiden veel gebeurd op bouwhistorisch gebied en spreker Edwin Orsel houdt het tempo hoog om daar zo veel mogelijk over te laten zien. Onder bouwhistorie verstaat Orsel niet alleen maar balken en bakstenen maar ook de historie van het interieur want deze is hier nauw mee verwant dan wel onderdeel van.

Het cultuurhistorisch archief van Leiden en omstreken is zeer uitgebreid en bestaat feitelijk uit drie onderdelen, namelijk het geschreven archief, het bodemarchief ofwel de archeologie en het gebouwde archief ofwel de bouwhistorie.

In een vijf-traps raket geeft Orsel aan hoe de gemeente Leiden omgaat met haar cultureel erfgoed en de bouwhistorie in de praktijk. Het begint bij een bouw- of verbouwaanvraag met het signaleren en vervolgens waarde stellen. Om de spreekwoordelijke koe bij de horens te pakken heeft de gemeente Leiden ervoor gekozen om stevig in het voortraject te gaan zitten. Een onderdeel van de bouwvraag is het bouwhistorisch onderzoek, de derde trap. Doordat de onderzoeken gedocumenteerd worden (vierde trap) ontstaat er een steeds duidelijker bouwhistorisch overzicht. De vijfde trap is kennis delen en inspireren. Door de opgedane kennis samen te voegen en te presenteren als één geheel geeft dat veel inspiratie, aldus Orsel.

Een onderdeel van het documenteren en één van de ontwikkelingen in Leiden is de bouwhistorische verwachtingskaart. Deze kaart brengt de onbekende delen van het huis achter de gevel in beeld. Dit heeft geresulteerd in een bouwhistorische waardenkaart. Deze manier van werken is voor een groot deel geïnspireerd op de methode die de archeologie hanteert. Bij een verstorend bouwplan moet de initiatiefnemer eerst gaan documenteren, daarvoor is een pakket van eisen opgesteld.

Het verankeren van het beleid is ook een ontwikkeling in Leiden geweest. De Nota Cultureel Erfgoed Leiden 2005 – 2015 vormt hierbij het basisstuk, het beleid ervan is uitgevoerd en onderdeel van het structurele beleid geworden. Daar bovenop is in 2013 de Erfgoednota 2014-2020 vastgesteld. In tegenstelling tot het basisstuk dat alleen betrekking had op het gemeentelijk beleid ten aanzien van de gebouwde historische stad is de Erfgoednota breder. Verschillende projecten waren er onderdeel van, zoals het kleurenproject en het winkelpuizen project. Het erfgoed in en van Leiden en de vele betrokken partners heeft met deze nota een gezamenlijk erfgoedbeleid gekregen.

Het eenduidig documenteren met duidelijke vragen en het vastleggen ervan ziet Orsel als belangrijk aandachtspunt. De werkwijze die de archeologie

toepast voor bodemonderzoek (volgens het KNA) kan ook vertaald worden naar bouwhistorisch onderzoek. Dit heeft bij de gemeente Leiden geleid tot de integrale bouwhistorische en archeologische onderzoeksagenda. Deze agenda bestaat uit twee delen: een algemeen beschrijvende ‘Onderzoeksagenda Archeologie en Bouwhistorie Leiden’ en een uitwerking in de ‘Digitale onderzoeksagenda’. Volgens de tekst op de website www.ergoedleiden.nl: ‘vat de algemene onderzoeksagenda in woord en beeld de huidige bouwhistorische en archeologische kennis van de ontwikkeling van Leiden samen. Daarmee wordt ook duidelijk welke vragen er nog zijn. Die vragen staan uitgewerkt in de digitale onderzoeksagenda, een matrix met meer dan 200 onderzoeksvragen. Deze matrix wordt steeds bijgewerkt: vragen vallen af wanneer ze beantwoord zijn, maar onderzoek werpt vaak ook weer nieuwe vragen op, die dan kunnen worden toegevoegd. Zo is voor iedereen, zowel erfgoedprofessionals als geïnteresseerden, duidelijk welke actuele onderzoeksvragen waar in de stad van toepassing zijn’.

Een andere ontwikkeling in de gemeente Leiden is het collectieplan historische bouwfragmenten. De bedoeling is verschillende voorwerpen zoals bijzondere

bakstenen, decoratieve houten onderdelen, tegels maar ook fragmenten van behang te bewaren. Dit plan is al van start gegaan en Orsel geeft weer wat er is. Alles wordt op de juiste manier geconserveerd en in het depot geplaatst.

De verschillende soorten methodieken van onderzoek worden steeds geavanceerder. Zo bracht men voorheen met een meetlat en een kladblok alles in kaart en werd dit op kantoor verder uitgewerkt. Tegenwoordig wordt aan een *Total station* een iPad gekoppeld met *autocad* en kan het pand op locatie geheel en nauwkeurig ingemeten worden. Ook het kleurenonderzoek heeft zich verder ontwikkeld. Door de monsters onder een microscoop te leggen komen veel meer lagen tevoorschijn dan bij het traditionele krabben van laagjes verf. De gemeente Leiden gebruikt o.a. 'rectified photography' om de foto's van een bouwdeel te onthoeken. Een andere ontwikkeling is de fotogrammetrie, bedoeld om objecten in beeld te brengen, met name die erfgoed betreffen dat gaat verdwijnen. De foto's geven een 3D beeld en zijn maatvast.

Een voorbeeld word gegeven van het verzamelen van gegevens en het in beeld brengen ervan bij het pand Breestraat 117. Toen de huidige eigenaar zich meldde bij de gemeente met een compleet bouwplan om het pand te verbouwen en opnieuw in te richten zag de gemeente haar kans om het pand te onderzoeken. Uiteraard gaf de eigenaar hier ook zijn medewerking aan. Er is een overzicht gemaakt van de ontwikkelingen die het pand qua gevel heeft doorgemaakt (afb. 1). De eerste bebouwing op en rondom het perceel Breestraat 117 gaat terug naar de 10de-12de eeuw. De oudste vermelding van bewoning dateert uit 1559. In de loop der jaren heeft het pand veel ontwikkelingen doorgemaakt. In 1762 is het gekocht door de arts Jan Tak voor fl.11.500,-. Hij liet het pand grondig opknappen waarbij de voorgevel is vervangen door een lijstgevel in Lodewijk-XV stijl. In 1776 kocht dhr. Tak het naastgelegen 't Cleyne Moriaenhooft aan. Het werd bij Breestraat 117 getrokken en verbouwd tot schilderijenkamer. Dat dhr. Tak een aanzienlijke collectie schilderijen had bleek uit de catalogus die bewaard is gebleven en destijds is opgesteld voor de veiling van deze schilderijen. In 1850 is de Breestraat voorzien van nieuwe kozijnen en in 1950 worden de voegen geschilderd waardoor het een flets uiterlijk krijgt. In 2000 zijn de voegen weer verweerd waardoor het meer zijn oude uiterlijk terug krijgt.

Door het uitgebreide onderzoek is veel naar voren gekomen. In de schilderijenkamer is onder de lagen behang een grijs stucwerk met verticale voegjes ontdekt. Waarschijnlijk het eerste voorbeeld van neoclassicisme in Nederland. De schilderijenkamer zou door de nieuwe eigenaar in eerste instantie verbouwd worden tot keuken, maar toen de eigenaar wist wat voor bijzondere kamer hij eigenlijk in handen had, heeft hij deze plannen gewijzigd, evenals de implementatie van dubbelglas. De Breestraat vormt een duidelijk voorbeeld hoe het visualiseren van vondsten erg belangrijk is om mensen te overtuigen van waarden en uniekheid.

WAT MOET ER NOG GEBEUREN?

Er moet een goed beleid komen ten aanzien van de beoordeling van bouwplannen. In Leiden moet de waardenkaart nog gekoppeld worden aan het bestemmingsplan. De bestemmingsplannen moeten aangepast worden conform de MOMO met het te voeren regime: wie verstoort moet onderzoeken, dus een PVE (Programma van Eisen) voor degene die wil verbouwen of slopen. Voor de toekomst vormt het gelijkwaardig documenteren een punt om naartoe te werken, zodat zaken landelijk vergeleken kunnen worden en gelijkwaardige voorbeelden beter bekend zijn. Verder zal verder gebouwd worden aan de collectie bouwfragmenten en zal via de website de cultuurhistorische atlas ontsloten worden. Recent is een boek verschenen: *Tastbaar geheugen, 150 jaar zorg voor monumenten in Leiden*. Deze zorg zal zeker doorgezet worden.

WR

ZIJN BOUWHISTORISCHE RICHTLIJNEN 2.0 NODIG?

RONALD STENVERT, SENIOR ONDERZOEKER BUREAU BOUWHISTORIE & ARCHITECTUURGESCHIEDENIS (BBA)

In enkele korte schetsen werd door de spreker de vraag neergelegd wat de impact is van het huidige bouwhistorische onderzoek in relatie tot cultuurhistorisch onderzoek binnen een uitdijend erfgoeduniversum. Dit is geen eenvoudige vraag, waarop niet direct een eensluidend antwoord te geven is.

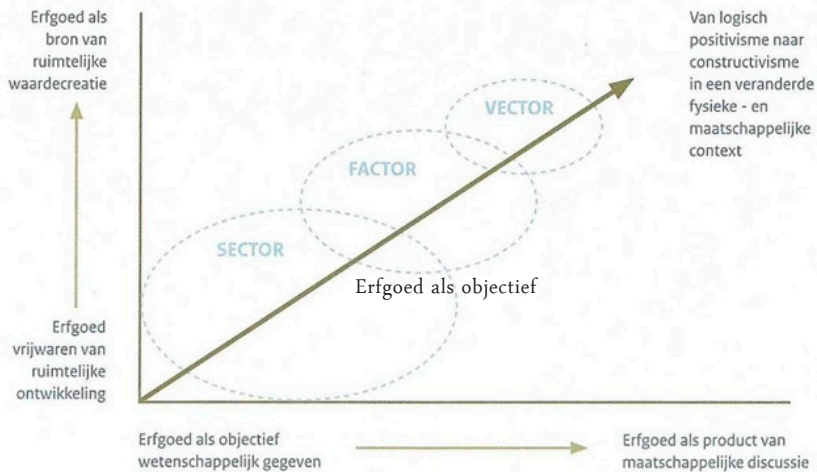
METHODE EN PLAATS VAN BOUWHISTORISCH ONDERZOEK

Hoe moet de bouwhistorie omgaan met de veranderingen in de context van allerlei vormen van historisch onderzoek. Waar staat de bouwhistorie en wat kun je ermee? De methodiek van bouwhistorisch onderzoek kent een geschiedenis. In 1995 kwam de leidraad voor praktijkgericht bouwhistorisch onderzoek. In 2000 kwamen de richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek en in 2009 zijn de richtlijnen herzien en heeft ook cultuurhistorisch onderzoek een beperkte plaats in de richtlijnen ingenomen. Een belangrijke stap in de richtlijnen van 2009 is de invoering in beschouwingsniveaus en het onderscheid in interne en contextuele waardestelling. Opgemerkt wordt dat het belangrijk is om het bouwhistorisch onderzoek zo vroeg mogelijk in het bouwproces in te bedden.

ADAPTATIE, DEVIATIE EN EXTENTIE

De richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek hebben als onderlegger gediend voor andere vormen van historisch onderzoek. De spreker verdeelt de variaties op de richtlijnen in drie groepen: adaptatie, deviatie en extentie. Elke groep wordt met illustraties verduidelijkt. Adaptatie vond plaats bij de

Vernieuwing van het erfgoedparadigma (nationale onderzoeksagenda Erfgoed en Ruimte). (tek. Nationale Onderzoeksagenda Erfgoed en Ruimte)

richtlijnen voor tuinhistorisch onderzoek en bij het proefschrift van Kees Geevers over de stedenbouwkundige waardestelling van industrieel erfgoed. Bij deze laatste vorm van adaptatie bestaat het risico dat, vanwege het grotere schaalniveau van de te onderzoeken objecten er minder vergelijkbare voorbeelden van voorhanden zijn.

Deviatie op de richtlijnen wordt geïllustreerd aan de hand van het P.C. Hoofthuis te Amsterdam. Op dit jonge gebouw zou de klassieke bouwhistorische waardering voor problemen zorgen. Het concept is belangrijker dan de materiaaltoepassingen, het idee staat boven de bouwmasa. Met deze benadering bestaat het risico dat het materiaal wordt ondergewaardeerd en verloren kan gaan terwijl vanuit bouwhistorisch oogpunt het materiaal wellicht een hoge waardering zou krijgen.

De laatste groep, die van de extentie, gaat een stap verder dan de richtlijnen aangeven. Het Gelders Genootschap heeft een methodiek ontwikkeld waarmee de ontwerper handvatten krijgt aangereikt om helder te krijgen wat de transformatieruimte is van het monument, de zogenaamde Dynamische Waardestelling. Op basis van bouwhistorisch onderzoek maakt het Gelders Genootschap een vertaalslag waarmee de (on)mogelijkheden in beeld gebracht worden.

De genoemde variaties op de richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek zijn in de praktijk van het waardestellen ontstaan. De vraag die de spreker opwerpt is: hebben de richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek te maken met de wet van de remmende voorsprong en werkt bouwhistorisch onderzoek nog wel zo goed?

	ZINGEVING	WAARDERING	BEWERKING	BEHEER
FUNDAMENTEEL (theoretisch niveau)	representatie	differentiatie	legitimatie	reïntegratie
METHODOLOGISCH (strategisch niveau)	cocreatie	valorisatie	transformatie	coalitie
INSTRUMENTEEL (operationeel niveau)	adoptie	formalisatie	kwalificatie	zelforganisatie

Afb. 2. Overzicht onderzoeksthema's (nationale onderzoeksagenda Erfgoed en Ruimte). De rechthoek geeft de plaats aan waar de spreker het bouwhistorisch onderzoek, onder de noemer 'duiding', zou willen inbedden.
(tek. Nationale Onderzoeksagenda Erfgoed en Ruimte)

WERKT BOUWHISTORISCH ONDERZOEK NOG WEL ZO GOED?

Bouwhistorie is de methode van onderzoek van gebouwd erfgoed. Zijn de richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek nog te hanteren in het erfgoedveld, dat thans een sterke verbreding ondergaat. Weliswaar bieden de richtlijnen ruimte aan cultuurhistorie die met name in het al eerder genoemde onderscheid tussen een interne en contextuele waardestelling tot uiting komt. Als voorbeeld laat de spreker het onderzoek naar de monumenten op de Afsluitdijk zien. De opdracht was een cultuurhistorische waardestelling te maken. Maar was het resultaat wel een cultuurhistorische waardestelling, of heeft de opdrachtgever uiteindelijk een bouwhistorische waardestelling gekregen? In de praktijk blijkt het niet eenvoudig te zijn om in het verbrede erfgoedveld de bouwhistorische richtlijnen feilloos te hanteren. We hebben te maken met een uitdijend erfgoeduniversum.

UITDIJEND ERGOEDUNIVERSUM

De spreker stelt een volgende vraag. Staat bouwhistorisch onderzoek stil met de huidige methodiek? En wat is de rol van bouwhistorisch onderzoek? Hebben we te maken met een homeopathische verdunning?

Een aantal schema's, uit de nationale onderzoeksagenda voor erfgoed en ruimte (2013) passeren de revue en vormen een weergave van de toegenomen complexiteit van het omgaan met erfgoed in een uitdijend universum.

De spreker constateert dat er geen inbedding is geweest van bouwhistorisch onderzoek in de onderzoeksthema's van de nationale onderzoeksagenda. Toch zou die bouwhistorische inbreng van groot belang zijn om te duiden waarom het gebouw eruit ziet zoals het er uitziet en sinds wanneer het juist staat waar het staat. Hoe dit alsnog een vorm zou kunnen krijgen is de vraag. Belangrijk daarbij is een betere ontsluiting van informatie, het hoeden voor grote logge systemen, het benoemen van kennisleemten en het opstellen van een onderzoeksagenda. Mogelijke thema's in deze onderzoeksagenda zijn:

beschikbaarheid, eigenheid, betekenis, geloof als motor, accumulatie en erosie, functionaliteit en adaptatie.

Om dit te illustreren beëindigde de spreker zijn verhaal met het benoemen van een kleine leemte als ‘wat weten we van bouten in de bouw’, als voorbeeld van een kern van te formuleren grotere vragen naar ‘wat weten we van bouwmetaal en waar kwam dat in het verleden vandaan?’ Dit als oproep aan een ieder om de door hen geconstateerde leemten te benoemen om zo in kaart te brengen wat we nog niet weten.

WvR

WISSELWERKING MONUMENTENZORG EN UNIVERSITEIT ONDERZOEK EN OPLEIDINGEN, WAT ER GEDAAN IS EN NOG WORDT VERWACHT

*DIRK JAN DE VRIES, BOUWHISTORICUS RCE, BIJZONDER HOOG-
LERAAR BOUWHISTORIE, FACULTEIT ARCHEOLOGIE,
UNIVERSITEIT LEIDEN*

KORTE HISTORIE

De spreker vertelt in het kort de onderwijsgeschiedenis van het vak bouwhistorie. In 1991 wordt de Stichting Bouwhistorie Nederland opgericht. Tot dan toe was er geen officiële opleiding in het vak bouwhistorie. Er ontstond een Bouwhistorisch Platform, een Nieuwsbrief SBN en een cursus ‘Inleiding in de bouwhistorie’. In 1997 is er sprake van het opzetten van een leerboek en het starten van een post-HBO opleiding bij de Hogeschool Utrecht. Ook vinden er verkennende gesprekken plaats met enkele academische opleidingen (Amsterdam, Delft) voor de instelling van een leerstoel bouwhistorie. In 1999 vindt, met steun van de SBN en de toenmalige RDMZ, de instelling plaats van een bijzondere leerstoel bouwhistorie bij de Faculteit Letteren aan de Universiteit Leiden. De spreker benadrukt dat al die jaren de behoefte blijft bestaan aan academische erkenning voor de bouwhistorie.

ERVARINGEN LEERSTOEL UNIVERSITEIT LEIDEN

Op 5 okt. 2001 houdt de spreker zijn oratie bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Bouwhistorie aan de Universiteit Leiden. Deze oratie kreeg de titel ‘Verbrokkeld verleden’. Met de studenten die in de daaropvolgende jaren de colleges en werkgroepen hebben gevolgd is het verbrokkelde verleden van een aantal panden in de stad, ondermeer het hoofdkwartier, de aula van de Universiteit, onderzocht. Opmerkelijk was de vondst dat het eiken tongewelf een exacte kopie was van een voorganger, hetgeen tot dan toe onbekend was. Ook de bekende accoladenaad in het metselwerk bij de ingang als bewuste bouwnaad en de exacte kopieën van preerakraalprofielen in grenen, waar je eiken verwacht, zijn daar met de

studenten ontdekt. Een mooie illustratie van het werk van de studenten is een door hen gereconstrueerde topgevel op basis van aangetroffen bouwsporen op de woning van de Hortulanus. Niet veel later vindt een andere student tijdens archiefonderzoek oud beeldmateriaal waarop de oorspronkelijke topgevel uit ca. 1620 ook is te zien.

Het hoofdkwartier van de Universiteit van Leiden, tevens gebouw van onderzoek door studenten bouwhistorie. (foto D.J. de Vries)

Bij de opdrachten die de studenten maken, wordt rekening gehouden met zijn of haar achtergrond. Soms staan ze voor lastige vragen, bijvoorbeeld het dateren van stucwerk van o.a. rond 1900. Men was toen in staat om exacte kopieën te maken van ouder stucwerk, wat een uitdaging was voor studenten. Zelfs voor de ervaren bouwhistoricus kan dat moeilijk zijn. Dan moet je op zoek naar andere aanknopingspunten in gebouw of archief. Studenten leren hiermee om te gaan. Ook wordt er op gehamerd om de juiste terminologie te gebruiken en goede beknopte rapportages te maken.

ACADEMISCH ONDERWIJS BOUWHISTORIE

Het academisch onderwijs voor de bouwhistorie staat onder druk. Waar vanaf het begin hoorcolleges, werkcolleges en projectcolleges waren, zijn alleen de werkcolleges overgebleven. Ook is de leerstoel bij de afdeling Letteren afgelopen en verhuisde binnen de Universiteit van Leiden naar de faculteit Archeologie. Het is niet ondenkbeeldig dat op termijn, vanwege financiën, de leerstoel zal verdwijnen. Hoe dan verder?

BIJZONDERE VONDST DELFT

Aan het einde van de presentatie laat de spreker een vondst zien die is gedaan tijdens het onderzoek met TU studenten in het pand Oude Delft 68: een pand met een 19de-eeuwse voorgevel, maar met een oudere kern. Een enkelvoudige houten balklaag die dekkend was geschilderd

Een bijzondere vondst te Delft tijdens onderzoek met TU studenten.
(foto's D.J. de Vries)

bleek een oude schildering uit ca. 1620 aan het oog te onttrekken. Nadat de eigenaar, gewapend met föhn(!), de dekkende lagen van de oude schildering had 'gesudderd', bleek pas goed wat voor een unieke schildering aanwezig was. Op basis van de weergave van de jagers, met name de jagerskleding, bleek het mogelijk te zijn om de schildering te dateren met hulp van een kostuumdeskundige. Gert Jan van der Horst zal vondst en de bewoningsgeschiedenis opnieuw presenteren tijdens de SBN/RCE studiedag in Amersfoort op 19 december. Dankzij de samenwerking met gemeentelijke bouwhistorici worden studenten van de universiteit Leiden in de gelegenheid gesteld kennis te maken met de praktijk en de monumentenzorg.

TOEKOMST

Zoals al genoemd: de toekomst van de leerstoel aan de Universiteit van Leiden is onzeker. De tijden werken niet mee en de financiën zijn een grote zorg en struikelblok. Mogelijk kan op minder officiële voet toch interessant en noodzakelijk onderzoek plaats vinden. Een voorbeeld vormt het volgende: een dateringsonderzoek naar bakstenen voor de Europese onderzoeksagenda is op formele gronden afgewezen. Het doel van het ingediende onderzoek was om te komen tot een exacte dateringsmethode voor bakstenen door middel van de

dendrochronologie en de RHX-methode (ReHydroXylatie-methode). Kort na de afwijzing diende zich een student aan met de vraag of er een onderzoeksvraag lag als studieobject. Zodoende kan er, weliswaar in verkleinde vorm, toch onderzoek naar metselwerk en bakstenen worden gedaan.

De spreker sloot de lezing af met de constatering dat de archeologie het vaak goed aan de man weet te brengen, beter dan de bouwhistorie. Voorlopig lijkt het zinvol om waar mogelijk gezamenlijk op te trekken met andere disciplines, zoals interieurspecialisten, archeologen, kunsthistorici, historici en bouwkundigen.

WVR

HET BELANG VAN TOEGANKELIJK MAKEN EN HOUDEN VAN ONDERZOEKSRAPPORTEN

MARIEKE VAN ZANTEN, ADVISEUR RUIMTELIJKE KWALITEIT, HET OVERSTICHT

Waarom is het behoud van kennis over erfgoed van belang en voor wie eigenlijk? Daarmee begon de spreker haar verhaal over het belang van het toegankelijk maken en houden van onderzoeksgegevens. ‘Data moeten gedeeld worden, omdat onderzoeksgegevens anders verdwijnen, maar hoe krijgen we de bal aan het rollen?’ vroeg ze zich af.

Digitaliseren is misschien wel één van de belangrijkste verworvenheden van deze tijd, maar als je de digitale gegevens niet duurzaam opslaat verouderen ze en is de kans dat ze verdwijnen niet ondenkbaar. Van het vroegere oude papieren rapport is mogelijk nog wel een exemplaar in een archief en bij de opdrachtgever bewaard. Bij nieuwe media is echter extra zorg gewenst. Dus moeten we data delen, omdat ze anders verdwijnen. Kennis over erfgoed heeft namelijk betekenis voor mensen, is goed voor de wetenschap en het bespaart tijd. Gedeelde kennis is van belang voor velen en tevens input voor bestuurders en beleidsmakers.

Het beheer van onderzoeksrapporten is momenteel niet centraal geregeld. Bij de RCE is een deel gearchiveerd net als bij archieven, stichtingen en onderzoeksbureaus. Bij dat wat bewaard wordt, ligt de aandacht op het archiveren en niet zo zeer op het verspreiden van de kennis daarin vervat. Juist die inhoud zou je moeten willen delen. Archeologen doen dat beter en ook de *humanities* hebben een initiatief onder de naam DANS (Data Archiving and Networked Services).

Marieke heeft haar licht opgestoken bij vergelijkbare instanties in de omringende landen. In België is het ongeveer net als bij ons: ‘het is een bekommernis’. In Duitsland is het erfgoed op *Landesebene* (provincie)

georganiseerd en het vergunningstraject loopt via de *Kreis* (regio). Toch ligt in het delen van gegevens ook in potentie een gevaar besloten, omdat gedeelde gegevens door derden verkeerd geïnterpreteerd kunnen worden, waarna er mogelijk niet een hele waarheid, maar slechts een kern van een waarheid overblijft. Daarvan gaf Marieke een voorbeeld in de vorm van het zogeheten Noormannenpoortje in romaanse kerken in het noorden des lands. Die poortjes zouden aangebracht zijn door de Noormannen, dan wel zo laag gemaakt dat de heidense Noormannen genoodzaakt waren om bij het betreden voor het geloof te buigen. Hetzelfde zou, in een andere versie, gelden voor vrouwen die, vanwege de erfzonde, toch al zondiger waren en derhalve moesten buigen. Met enige bouwhistorische kennis zouden de eerste versies naar het rijk der fabelen verwezen kunnen worden, omdat deze kerken werden gebouwd toen de Noormannen ons land inmiddels al lang hadden verlaten. De juiste kennis op de juiste plaats beschikbaar krijgen, draagt bij aan een beter inzicht in ons erfgoed. Niet alleen de verzorging van erfgoed is van staatsbelang, maar ook voor de beschikbaarstelling van kennis zou dat moeten gelden. Aan de infrastructuur daarvoor dient echter nog terdege gewerkt te worden. Misschien is de erfgoedwet een instrument om daar druk achter te zetten.

RS

DE MEERWAARDE VAN INTERIEURHISTORISCH ONDERZOEK *BARBARA LAAN, INTERIEURSPECIALIST, DIR. LAAN HISTORISCHE INTERIEURS*

Lange tijd werd wat meewarig aangekeken tegen de cultuurhistorische waarden van interieurs. Dat was de opening waarmee de spreekster haar verhaal begon. Ze onderstreepte dit door het tonen van een lambrisering met schouw door de firma P. Pander & Zn. aangeboden op Marktplaats. De eigenaars hadden het huis recent gekocht, maar vonden het interieur wat zwaar naar hun smaak. Ze zagen vooral de potentiële financiële waarde en niet de cultuurhistorische waarde van het object. Pander was een bedrijf dat, opgericht in 1863, zich toeleegde op fabricatie van meubels. De firma was hofleverancier en werkte voor bekende ontwerpers als Berlage en Wouda en leverde o.a. aan het Vredespaleis en het Tropeninstituut. Pander ontwierp zowel traditioneel als modern, maar blijkt toch slechts bij een kleine groep ingewijden bekend. Dus wat is de meerwaarde van interieurhistorisch onderzoek? Die meerwaarde zit in de toegevoegde waarde aan meubel- en interieurgeschiedenis, de plaats in het oeuvre van de ontwerper en de betekenis van de uitvoerder. Maar zit de eigenaar daar wel op te wachten? Ter illustratie gaf Barbara een voorbeeld van een badkamer in een pand in Amsterdam-Zuid en de rol die productcatalogi daarbij kunnen spelen om het geheel in context te plaatsen. Nadat het bijzondere van deze badkamerinrichting bij de eigenaren bekend

was geworden, was het 'uitbreken en vervangen van het sanitair' van de baan. Onderzoek en documentatie blijkt een voorwaarde voor goede omgang met het interieur en het mensen bewust maken van kwaliteit en waarde daarvan. Ze wees op het grote succes van het onderzoeksproject *Wonen in een monumentaal huis* over interieurs in Amsterdam-Zuid en het belang dat van deze benadering uitgaat voor het behoud van dat wat nog rest aan interieurs. Daarbij brak ze een lans voor het moderne erfgoedbegrip waarbij naast het gebouw ook de culturele identiteit, locatie en betekenisgeving meegenomen wordt en de samenhang tussen roerend en onroerend. Ze gaf een voorbeeld van het stadhuis van Gouda, dat een middeleeuwse oorsprong had en een belangrijke 17de-eeuwse invulling. Bij onderzoek bleek dat bij de restauratie in 1947-1952 een extra historische laag werd toegevoegd in de vorm van geschenken van burgers en Goudse bedrijven die voor modernisering en karakterversterking van het gebouw hadden gezorgd en in die zin een waardevolle toevoeging bleken.

Een integrale benadering van het ensemble als geheel is gewenst en hier aan de orde gesteld en dat is een vooruitgang ten opzichte van ruim vijftien jaar geleden toen bij de reconstructie van het Rembrandthuis in Amsterdam, de inrichting van de restauratie uit 1907-1911 door De Bazel onder protest, maar verder zonder veel scrupules werd verwijderd ten gunste van een 'historische' reconstructie van het atelier van Rembrandt.

Er bestaat dus een nut en noodzaak voor interieurhistorie vanwege de gewenste integrale benadering, de kennis van materialen en technieken (ook van de meer vergankelijke), de kennis van roerende zaken, de methodieken en inzichten uit andere disciplines. Specialisten dienen elkaar daarbij aan te vullen en elkaar te corrigeren, zoals dat het geval is geweest bij de herinrichting van de museumwoning Huis Sonneveld in Rotterdam, waar dit ensemble terdege wetenschappelijk is onderzocht door een team van specialisten, naast de restauratie resulterend in een publicatie en een vertaalslag naar het publiek.

RS

DE METHODISCHE BENADERING VAN DE DCCD: PRIVACY, TOEGANKELIJKHEID EN BORGING VAN WAARDEVOLLE ONDERZOEKSRESULTATEN

ESTHER JANSMA, SENIOR ONDERZOEKER, RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED, BIJZONDER HOOGLERAAR DENDRO-CHRONOLOGIE UNIVERSITEIT UTRECHT, DIR. STICHTING RING

Er is op dendrochronologisch gebied in de afgelopen decennia veel werk verricht. Dank zij de archeologie is het dendrochronologisch onderzoek op gang gekomen en konden bomen van na de laatste ijstijd (6.400-13.000

v.Chr.) worden gedateerd. Er was veel onderzoeksmateriaal voorhanden en zo kwam er rond 2004 een discussie op gang en het initiatief om orde op zaken te stellen. Onderzoeksvragen, betreffende de kennis van hout, waren: wanneer was het hout gewonnen, het vaststellen van verschillen in bouwfasen aan de hand van de datering, waar kwam het hout vandaan en verder de technologische aspecten.

Door middel van jaarringenonderzoek worden niet alleen kapconstructies onderzocht, maar ook scheepswrakken, schilderijen, vondsten uit putten, en palen van havenbeschoeiingen. Dit gebeurt d.m.v. boormonsters, die met het oog, onder de microscoop en op beeldschermfoto's gemeten worden, en waarbij een vergelijkingskalender geraadpleegd wordt. De opdrachten voor onderzoek worden verstrekt door de publieke sector, de private sector en door de universiteit. De uitvoering is meestal in handen van commerciële laboratoria. Bij de organisatie en vastlegging van de gegevens bestond er geen archiveringsplicht. Men maakte gebruik van de aantekeningen van het ROB - de 'erfenis' van Dirk J. de Vries - en andere gedigitaliseerde voorbeelden. De betrouwbaarheid van de uitkomst van de gegevens was echter niet altijd geloofwaardig (zie b.v. uitkomsten: Kasteel Heren van Amstel, Rembrandtproject) en men kon geen gebruik maken van de bestaande Duitse onderzoeksresultaten.

Er werd gezocht naar een digitale infrastructuur om de vele uitdagingen aan te gaan. Belangrijk waren hergebruik van gegevens, communicatie van resultaten, zelfreinigend vermogen, verbindingen met universiteiten of publiek en een onderzoeksagenda. Dit leidde na 10 jaar werken in vier fasen tot het DCCD (Digital Collaboratory for Cultural Dendrochronology). Tegelijk met het DCCD kwam ook de website van de neutrale, niet-commerciële organisatie DANS (Data Archiving and Networked Services) beschikbaar. Er zijn daarin niet alleen onderzoeksrapporten en foto's ingevoerd, maar ook gegevens van Vlaamse, Franse en Poolse collega's. Tevens zijn ook oude gegevens heronderzocht. Het resultaat is dat nu meer dan 5000 objecten zijn bewerkt op gebied van architectuur, mobiel erfgoed, archeologie, paleo-ecologie tot zelfs levende bomen toe. Interessant zijn de kaarten waarop de geografische verspreiding van de objecten is aangegeven, naar type erfgoed (voornamelijk architectuur), naar houtsoort, ouderdom en naar de herkomst van het hout in de 16de en 17de eeuw (eik, den). De nieuwe systematiek leidde ook tot nieuwe inzichten. Zo werd steeds aangenomen dat veel hout afkomstig was uit het Duitse Rijnland, maar nu is vastgesteld dat hout vaak uit de Ardennen afkomstig is. Dit leidde tot de nieuwe onderzoeksvraag of dat ook geldt voor oudere perioden. Zo is eikenhout uit Westfalen en Nedersaksen in de 16de -17de eeuw verspreid door Nederland gebruikt, met een cluster in Groningen, wat er op kan duiden dat het ook over zee werd getransporteerd. Langs de kust bevinden zich talrijke plaatsen waar Scandinavisch hout, b.v. uit Zuid-Noorwegen, voorkomt. Heronderzoek door studenten en het DCCD wees o.a.

uit dat het ambulatorium dak van de Martinikerk in Groningen rond 1850 met Noors hout is gerestaureerd.

De standaardisering van datagegevens en de interdisciplinaire en interinstitutionele samenwerking (ontwikkeling en onderzoek) hebben vruchten afgeworpen in de vorm van veel subsidietoekenningen en mogelijkheden tot voorgezet onderzoek. Een conclusie was dat de regie over de data van het digitale archief bij de onderzoekers moet blijven, dit in verband met aspecten van privacy en concurrentie.

Esther Jansma kwam tenslotte met enkele aanbevelingen. Van belang is een juist omschreven opdracht en overleg met de eigenaar. Laat niet zo maar onderzoek doen, want veel onderzoek is vast al eerder gedaan en deels slecht gedocumenteerd. Gebruik de website van DANS, die ook in archeologische programma's is gespecialiseerd en een getrapt zoekstelsel heeft, te doorzoeken op adres en nummer.

ES

INTEGRAAL OF SEPARAAT? INTERIEUR- EN BOUWHISTORISCH ONDERZOEK IN DE PRAKTIJK VAN HET RIJKSVASTGOEDBEDRIJF (VAN 1980 TOT HEDEN).

JOHAN DE HAAN, SENIOR ADVISEUR MONUMENTENBELEID, ATELIER RIJKSBOUWMEESTER/RIJKSVASTGOEDBEDRIJF (RVB), BIJZONDER HOOGLERAAR TOEGEPASTE KUNSTEN EN KUNSTNIJVERHEID RADBOUD UNIVERSITEIT, NIJMEGEN

Johan de Haan legt uit dat hij spreekt als vertegenwoordiger van de Rijksgebouwendienst/Atelier Rijksbouwmeester en niet uit hoofd van zijn universitaire functie. De RGD is sinds 1 juni 2014 een bedrijf, het Rijksvastgoedbedrijf. Het Rijk was in de vorige eeuw lange tijd met haar taak van documenteren voornamelijk bezig verhalen te vertellen: het illustreren van de Nationale geschiedenis. Dit vond zijn neerslag in b.v. prenten en platenatlassen voor de jeugd. Restauraties beoogden met name het terugbrengen van het exterieur in de oorspronkelijke staat, en dit gold nauwelijks voor het interieur en de roerende goederen. Wel bestond er al vroeg een vorm van bouwhistorisch onderzoek, bijvoorbeeld in 1907 bij het grafelijke complex van het Binnenhof.

Pas in de jaren '80 werd de RGD, onder Rijksbouwmeester Tjeerd Dijkstra (1979-'86), de grootste opdrachtgever voor bouwhistorische onderzoeks- en documentatieprojecten. Daarbij stond E.J. Nusselder aan de wieg van het systeem van de beschrijving en waardering van de monumenten. Deze lastig te lezen rapporten met analyses en waarderingen leidden, in samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en prominente bouwhistorici, tot de *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek* (1999). Tien jaar later volgde een

De inrichting van de eetkamer in Jachthuis Sint Hubertus, Hoenderloo.
(foto J. de Haan)

aanpassing, leidend tot procesbeschrijvingen, incl. roerende goederen, zodat thans de bouw- en de interieurhistorische onderzoeken zijn geïntegreerd.

Een belangrijke rol in het administratieve proces speelde de digitalisering. In het digitale archief van het Rijksvastgoedbedrijf bevinden zich thans 677 pdf-rapporten, waarvan 197 van monumenten. Van de 667 rapporten betreffen 73 onder meer een kleurhistorisch onderwerp en in 5 worden ook roerende goederen besproken. Ze zijn alleen toegankelijk voor ambtenaren, maar eventueel ook voor specifiek geïnteresseerden.

Enkele kritische noten moesten De Haan van het hart. Zo wordt er b.v. bij Kasteel Slangenburg te Doetinchem niets gemeld over de ensemblewaarden want die horen niet bij 'vastgoed', en is bij Jachthuis Sint Hubertus bij Hoenderloo en bij het Paleis Noordeinde de documentatie van de roerende goederen ver onder de maat. Maar, gezien het Koninklijk Besluit art. 3, ten aanzien van de taken van de Dienst, is de opdracht: '... de zorg van het beheer, alsmede te onderhouden, vernieuwen en aanvullen van de tot de vaste inrichting daartoe te rekenen, het Rijk in eigendom toebehorende roerende zaken.' Hier ligt dus nog een belangrijke, door de RVB te vervullen taak.

ES

BOUWHISTORIE EN ARCHEOLOGIE

RCE PLATFORM, 30 OKTOBER 2014

INLEIDING

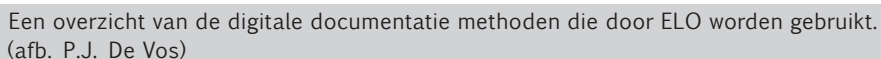
De bijeenkomst bij de RCE in Amersfoort was een samenwerkingsproject van het Archeologie Platform en het Bouwhistorisch Platform, georganiseerd door Jeroen Bouwmeester en Dirk Jan de Vries. In zijn welkomstwoord benadrukte Bouwmeester het belang van de samenwerking op de raakvlakken (de magische 50 cm onder het maaiveld) waarbij men elkaars onderzoek verder kan helpen en ook letterlijk en figuurlijk verdiepen.

ARCHEOLOGIE EN BOUWHISTORIE IN LEIDEN

*CHRYSTEL BRANDENBURG (STADSARCHEOLOOG ELO),
EDWIN ORSEL (STADSBOUWHISTORICUS ELO),
PIETER-JAN DE VOS (BOUWHISTORICUS ELO)*

‘Methoden, resultaten en leerpunten’ was de hoofdtitel van het verhaal dat zij gedrieën voor het voetlicht brachten. In Leiden bestaat al geruime tijd een nauwe samenwerking tussen drie disciplines: archeologie, bouwhistorie en het archief. Dit leidt tot verrassende resultaten, zoals de eerste casus demonstreerde, die toegelicht werd door Chrystel Brandenburg. In het oudste deel van de stad, waar in 1807 bij een ontploffing van een kruischip een groot aantal huizen verwoest werd, bevonden zich nog steeds ondergrondse restanten van de oorspronkelijke huizen aan het Steenschuur. Momenteel bevindt zich daar de fietsenstalling voor het Kamerlingh Onnes lab. Een opgraving vond plaats waarbij restanten van funderingen op nog oudere funderingen werden aangetroffen, vastgesteld aan de hand van de chronologische baksteengrootte. Samen met de bouwhistorie werd een reconstructie van de bouwplattegronden opgesteld, en ook een 3D reconstructie gemaakt, waarbij historische bronnen een grote rol speelden. Door middel van een analyse van de locatie van beerputten en goten kon ook worden vastgesteld dat er wel ooit nieuwe gevels waren geplaatst maar dat de indeling (o.a. locatie van de voordeur) hetzelfde bleef. Samenwerking en het in elkaar schuiven van de disciplines had een positief effect. Dit zal in de toekomst vaker gebeuren, waarbij het bij de archeologie al verplichte pakket van eisen, PvE, toegepast wordt en een goede vertaling van de wet- en regelgeving een rol zal spelen.

Edwin Orsel presenteerde de volgende casus, een pand aan Breestraat 90, in 1904 in Jugendstil gebouwd, waar de nieuwe eigenaar een muur in de kelder wilde laten verwijderen, om een beter gebruik van deze ruimte mogelijk te

maken. ELO deed zelf de eerste check, een bouwhistorische waardestelling, waarbij bleek dat hier sprake was van een muur met bijzonder grote oude bakstenen. In het archief werd gevonden dat hier begin 1300 een 'klokhuis' had gestaan, in 1315 was er sprake van een pachter en in 1347 van een verbouwing. Ter plekke ging het om een muur, anderhalf steens, 50 cm dik, met kloostermoppen in kalkmortel, van 33 x 14,5/15 x 8 cm, 5-lagen maat 45! Globaal was de datering 13de, eerste helft 14de eeuw. Een belangrijke dateringsfactor was, dat het na 1350 verboden was om zulke dikke muren te bouwen. In verband met het besluitvormingsproces werd de muur eerst ontmanteld, waarbij de leeftijd en waarde van de muur verder werd bevestigd door de vondst van een kaarsnis. De economische belangen wogen echter zwaar en vervolgens moest de muur op basis van een bouwhistorisch PVE door een bouwhistorisch aannemer, op kosten van de eigenaar gedocumenteerd worden. In het bouwhistorisch PVE was ook archeologisch onderzoek naar de insteek van de muur geïntegreerd, aangezien de ontgraving niet voldeed aan de regels voor archeologisch onderzoek (het oppervlak was minder dan 25 m² en niet dieper dan 50 cm). Bij het onderzoek naar de insteek werd een tweede, oudere, muur ontdekt en werd besloten tot een gecombineerde archeologische

en bouwhistorische noodwaarneming door ELO. Er was sprake van een 80 cm brede muur met bakstenen 30/33 x 14,5/16 x 8/9 met een 5-lagenmaat van 48cm. De muur was deels gemetseld in Vlaams verband, er waren bogen en ook was er sprake van (rommelig) kistwerk. Een restant van een put werd aangetroffen en een nis die as bevatte, mogelijk een kort gebruikte stookplaats. De combinatie archeologie-bouwhistorie werkte uitstekend, met bijvoorbeeld archeologische keramiekdateringen uit de vondstlagen en bouwhistorische interpretatie en datering van muurwerk en sporen. Men raakte steeds enthousiaster over deze vondsten en zelfs de burgemeester kwam kijken. Gelukkige bijkomstigheid was dat er door de burgervader ook nog een extra potje werd gevonden om deze muurrestanten te verplaatsen en dus te behouden. De verwijderde muur was jonger, gedateerd aan de hand van de insteek.

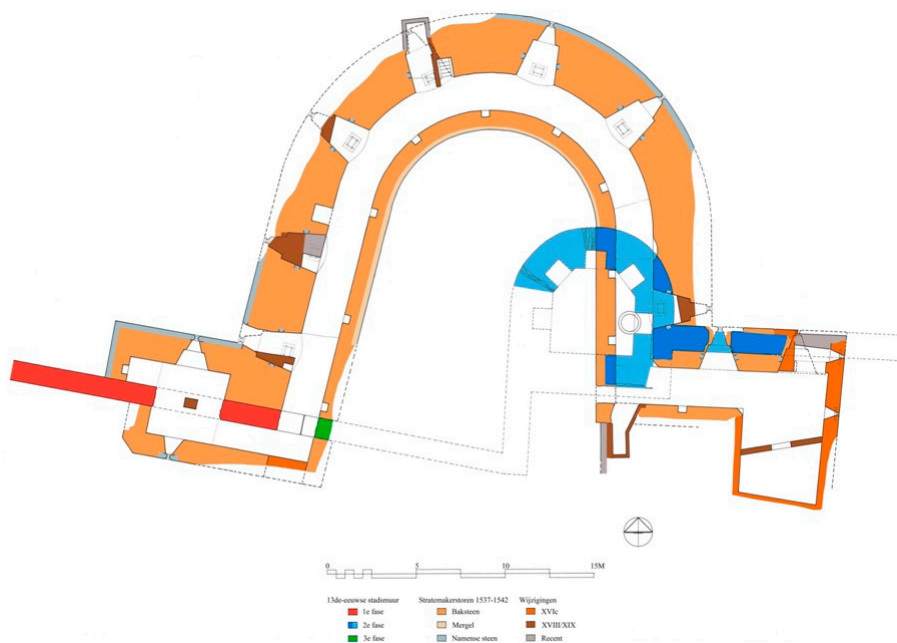
Over de digitale documentatie van de verwijderde muur gaf Pieter-Jan De Vos uitleg. De gebruikte methode omvatte een Total Station aan een tablet-computer gekoppeld, waarmee een ruimte in situ ingemeten werd in Autocad (digitaal tekenprogramma). Aan de verkregen tekeningen werden vervolgens orthogonale foto's (afbeeldingen zonder perspectiefvertekening) toegevoegd. Deze methode zal in de toekomst steeds meer worden benut, want ze biedt enorme voordelen. Deze manier van documenteren levert een enorme tijdswinst op, er is grote accuraatheid en daardoor kan de uitgespaarde tijd besteed worden aan zinvol overleg en gezamenlijke interpretaties. Met dezelfde technieken kunnen ook 3D-modellen gemaakt worden van objecten. Op deze manier wil ELO ook de 'schatten' uit het bouwhistorische en archeologische depot ontsluiten op de website, waardoor ook het publiek bij de zaak betrokken wordt.

AHK

DE STADSVERDEDIGING VAN NIJMEGEN

HEIN HUNDERTMARK (BOUWHISTORICUS BNB) EN FEMKE DE ROODE (STADSARCHEOLOG)

Hein Hundertmark nam het deel verhaal van zijn collega, door ziekte verhinderd, moeiteloos over. Nijmegen is een oude stad, al bekend uit de tijd van de Romeinen (Oppidum Batavorum) en de stadsmuren van Nijmegen bestaan al vele eeuwen. Al in 1230 was er sprake van een versterkte ommuring, die in de jaren 1400-1425 met een tweede, dubbele stadsmuur werd uitgebreid. De reden was het risico dat het toenmalige vuurgeschut opleverde. Na 1450 vond er een uitbreiding van de stad plaats en de voorsteden werden ommuurd bij de stad getrokken. Het laatste onderdeel van de stadsmuur werd in de 16de eeuw gebouwd.

Overzichtstekening van de 16de-eeuwse Stratemakerstoren te Nijmegen, met daarin de restanten van de drie fasen van de 13de-eeuwse stadsmuur. (tek. H. Hundertmark)

In de jaren 50 en 80 van de vorige eeuw heeft er onderzoek plaats gevonden van de restanten van de stadsverdediging. Recent is men opnieuw begonnen met onderzoek, met gebruikmaking en na analyse van de bestaande gegevens. Het onderzoek uit de jaren 50 door Friedrich Gorissen (1912-1993), een bekend historicus afkomstig uit Kleef, werd gehetwaardigd. Hij sprak al over het bestaan van een droge gracht en een aarden wal. Ook delen van een muur uit de late 12de eeuw, mogelijk begin 13de werden door hem vermeld. Toen de mensen van de R.O.B. in 1987 ook aan het graven gingen werden er stukken van deze muur opgeofferd, wat aanleiding gaf tot een groot spandoek met de tekst: 'Wij staan hier te tandenknarsen'. Van deze stadsmuur of keermuur werd een deel teruggevonden aan de Waalzijde, en ook een deel aan de landzijde rond de Hessenberg. Een stuk basaltplaveisel afkomstig uit de Romeinse tijd was tot in de 19de eeuw nog zichtbaar. In de jaren 90 vond stadsarcheoloog Jan Thijssen ook aanwijzingen voor een droge gracht, met een boven breedte van 15m, op de bodem 2m, en een diepte van 5m. Bij de Hezelpoort werd behalve basalt ook tufsteen gevonden en het blijkt dat deze poort in 1230 als eerste werd gebouwd. Daarna volgden de aangrenzende delen stadsmuur. Bij de Windmolenpoort bleek uit de fundering dat het een dubbele poort betrof; ook waren daar restanten van twee bruggen.

Bij recente rioolwerkzaamheden werden de restanten van de zogenaamde 'Verloren Toren' beschadigd, een deel moest worden weggenomen. De toren lag niet helemaal in het verwachte tracé en Hundertmark had zich de vraag al gesteld wat deze toren daar op die plek deed. Bij het onderzoek werden interessante verschillen aangetroffen in de aangrenzende muurrestanten. De bouw van de toren is gedateerd 1413 en die van de muur later. Er was verschil in het metselwerk van de binnen- en de buitenkant van de toren en het is mogelijk dat er meerdere ploegen tegelijk aan het werk waren die naar elkaar toe metselden. In het metselwerk is ook een vallende muizentand aangetroffen: waarschijnlijk werd er in fasen gewerkt en werd eerst het kwetsbaarste gedeelte aangelegd. Gorissen had ook al archiefbewijzen gevonden dat het hier in 1425 was gegaan om een dubbele gracht maar ook (1428) om een dubbele ommuring. Het onderzoek van Verbeek en Hermans (1982) had de vermelding opgeleverd (1413) dat tussen twee poorten in de 'rentmeester' tenminste jaarlijks honderdduizend stenen aan de muren moest 'vertimmeren' behalve als ze al klaar waren.

Ook constateerde Hundertmark dat vanaf de Verloren Toren een lijn getrokken kon worden over de aanwezige straat, waarna men uitkwam bij de Kronenburger toren, of Kruittoren, gedateerd in 1426. Deze toren is ooit gekocht door de Rijksgebouwendienst, om hem voor sloop te behouden. Deze organisatie is opgegaan in het Rijksvastgoedbedrijf; de toren is helaas nooit degelijk onderzocht, en staat nu weer te koop. Hundertmark vroeg zich af hoe men bij het Rijk de term 'vastgoedbeheer' vertaalt. De toren staat op een bijzonder interessante plek: het scheidingspunt tussen de al genoemde 'droge gracht' en een indertijd met water gevulde gracht die Nijmegen omringde. De oude heuvel eromheen is jammer genoeg al afgegraven en alleen het jongste deel is blijven staan.

In 2011 werd er uitgebreid onderzoek verricht in opdracht van Bureau Monumenten en Archeologie, gemeente Nijmegen. In het gebied van de Waalkade was ooit een nieuwe stadsmuur gebouwd bovenop de middeleeuwse muren na grote overstromingen. Een tekening van de oude stadsmuur uit de 13de eeuw laat een tweedeling in het metselwerk zien: het onderste deel is opgetrokken in Vlaams verband, het bovenste deel in Noors verband, een unieke combinatie. Er is in 1535 sprake van het bouwen van een rondeel 'Hezelpoort'. In 1538 komt de Stratemakerstoren in de archieven voor en voor de bouw worden mergelblokken aangevoerd, samen met die voor het Valkhof. Het werk aan de toren werd afgerond in 1541. In verband met de oorlogsdreiging werd de toren versterkt o.a. door het plaatsen van schanskorven. Ook werd indertijd een aarden wal opgeworpen om de huizen beter te beschermen. In de 19de eeuw is de kade verbreed en zijn er een aantal koopmans- en herenhuizen gebouwd, waar restanten van deze toren tussen staan.

Bij het onderzoek in 2011 werden mergelblokken teruggevonden en opgaand werk van 2m tot wel 4 à 5m hoog. Er zijn een aantal kanonsgaten niet alleen

richting haven maar ook richting stad, zodat de toren eventueel als een vluchtplek gebruikt kon worden. Ook waren er schuine trekgangen om de kruitdamp te laten verdwijnen en haakbusopeningen om te kunnen schieten op korte afstand. Zelfs in het versterkte muurdeel, terzijde van de toren, waren naar de Waal toe kanongaten gemaakt zodat ook de zijkant van de toren met geschut beschermd kon worden. Het geheel maakte hierdoor meer de indruk van een fort of bastion. Volgens Hundertmark zou hier de term ‘bastei’, gebezigd in 1527 door Albrecht Dürer bij zijn ontwerp voor de verdedigingswerken van de ideale stad, beter van toepassing zijn dan de term rondeel.

Bij de discussie wordt aangevoerd dat er in Ravesteijn ook twee rondelen waren (men was daar al verder), die waarschijnlijk als voorbeeld voor die van Nijmegen hebben gediend.

AHK

DE MOTTE VAN WOENSEL EN DE STADSSTICHTING VAN EINDHOVEN

NICO ARTS (STADSARCHEOLOG EINDHOVEN)

Eindhoven heeft een middeleeuwse stadskern, een feit dat niet bij iedereen bekend is. Over het algemeen ziet men Eindhoven als een moderne stad, maar het archeologisch onderzoek door Nico Arts laat de toehoorders een heel andere realiteit zien.

Eindhoven is gebouwd op een van de dekzandruggen die in het Brabantse aanwezig zijn. De vele kleine dorpen in de omgeving, die ook op deze verhogingen in het landschap werden gebouwd, zijn in de loop van de vorige eeuw ingelijfd bij de stad. Op een kaart door Johan van Deventer uit 1560 is de stad omringd door een gracht, waaroverheen vijf uitvalswegen lopen. Een ervan leidt van de stad naar een motteburcht net daarbuiten, Ten Haghe genaamd, daterend uit omstreeks 1100 en gelegen in het dorpsgebied van Woensel. De motteburcht werd in 1420 verlaten en in de stad zelf werd een nieuw kasteel betrokken, dat onderdeel was van de versterkingen rond de stad. Op de motte van Ten Haghe werd een klooster gesticht. Dit klooster werd in 1582 verwoest, in 1628 heropgebouwd en verviel later weer tot ruïne. Op het grondgebied van het klooster bevindt zich momenteel de Heilig Hart kerk en het klooster Mariënhage waarin een deel van een middeleeuws gebouw is geïncorporeerd en dat met drie vleugels de binnenplaats omvat. Ook staat er het Augustinianum waar vele katholieke jongelieden hun scholing ontvingen. Er wonen in het gemoderniseerde kloostergedeelte nog een aantal paters op leeftijd, die de wens hadden geuit een goede kapel te hebben op het binnenterrein. Op dit terrein bevond zich niet alleen de begraafplaats van het klooster, maar het was ook bekend dat er ondergrondse bouwsporen aanwezig

waren, aangetoond bij eerdere opgravingen. Dat klooster Mariënhage belangrijk was bewees wel het feit dat in een uniek oud handschrift, een wereldkroniek geschreven in Eindhoven (!), een afbeelding van de kerk was opgenomen. Bijzonder was dat er een enorme crypte aanwezig was. De kerk had een bewogen voorgeschiedenis: in 1582 waren de paters naar Den Bosch verhuisd i.v.m. de oorlog en de kerk was tot een ruïne geworden.

Een opgegraven waterput, naast een rechthoekige (toilet) schacht in het klooster Mariënhage.

Het kloostergebouw werd in 1628 gerestaureerd en bezit een kapconstructie (1629-1632), met telmerken. Men treft nog kaarsnissen aan in het gebouw, de kelder bestaat uit een dubbel tongewelf. Aan de buitenzijde zijn decoraties met gekleurde bakstenen, en ankers die het jaar van de wederopbouw aangeven. Binnen bevinden zich middeleeuwse restanten onder pleisterwerk.

In de jaren 1987-2007 vonden er verschillende opgravingen plaats van zowel gedeelten van de motte als van het middeleeuwse klooster. Ook werd een podzolbodem ontdekt, duidend op de aanwezigheid van een eilandje in het beekdal van de Dommel. Belangrijk bij de opgravingen was de vondst van restanten van kloostermuren in de oude mottegracht, compleet met spaarbogen en enigszins uit het lood verzakt. Er werd verder een groot stuk metselwerk blootgelegd met daarin een ronde waterput pal naast een rechthoekige schacht, vermoedelijk het toilet. Restanten van een vijzel (thans knap gerestaureerd), halfmond gebogen bakstenen en een pijlvormige baksteen (mogelijk een dakruiter, zo was de suggestie uit de zaal na afloop).

Uiteindelijk werd door de gemeente Eindhoven het gehele terrein als een gemeentelijk archeologisch monument aangemerkt maar de eigenaar (het huidige klooster) was het hier niet helemaal mee eens. Via een juridische procedure bij de rechtbank in 's-Hertogenbosch is uiteindelijk besloten het terrein deels te beschermen als monument en het voor de rest als archeologisch waardevol te beschouwen.

Tot slot gaf Nico Arts nog een kort overzicht van de diverse kastelen die een rol hebben gespeeld bij de stadsstichtingen in Brabant rond 1200, waarvan de motte van Woensel er een was.

KLEIN BEHUISD IN EEN GROTE STAD RONALD VAN GENABEEK (ARCHEOLOOG GEM. DEN BOSCH), MAARTEN ENDERMAN (BOUWHISTORICUS GEM. DEN BOSCH)

Een vraag van collega-archeoloog Jeroen Bouwmeester over de praktijkervaringen op het gebied van de samenwerking tussen archeologie en bouwhistorie in de gemeente Den Bosch vormde de aanleiding voor deze lezing.

De beide disciplines in deze stad hebben een voor Nederland vrij zeldzame voorgeschiedenis; sinds 1975 vindt hier bouwhistorisch onderzoek plaats, terwijl pas twee jaar later op advies van de bouwhistorici bij de gemeente een archeologische dienst in het leven werd geroepen. In vergelijking met andere steden is dit een 'omgekeerde volgorde'.

In de praktijk vindt er gezamenlijk onderzoek in het veld plaats meestal op een thematisch niveau. Eén zo'n recent onderzoeksthema waarbij archeologie en bouwhistorie in Den Bosch elkaar ondersteunden, is het onderzoek naar zogenaamde *kleine huizen*, waarover door de sprekers het een en ander wordt toegelicht.

Ronald van Genabeek begint met een korte inleiding over de ontstaansgeschiedenis van de stad Den Bosch tot aan halverwege de 16de eeuw, als de stad zo'n 20.000 inwoners telt. Op dat moment is het gehele areaal binnen de stadsmuren vrijwel volledig bebouwd. Binnen deze bebouwing is een grote diversiteit te vinden; van kleine eenkamerhuizen tot grote stadscomplexen met binnenplaatsen en verschillende vleugels.

Binnen het gebied van het huizenonderzoek hebben de kleinere woningen tot nu toe meestal minder aandacht gekregen dan de grotere. Het standaard Bossche huis is een smal diep huis met een kelder en vaak een voor- en achterhuis. In het verleden werden de kleine kamerwoningen die op oude kadastrale minuten zijn terug te vinden nog vaak bestempeld als 19de-eeuwse sloppen. Een aantal recente

Opgravingsplattegrond van twee 16de-eeuwse kleine huizen in de Stoofstraat in Den Bosch.
(tek. R. van Genabeek)

onderzoeken hebben echter uitgewezen dat sommige van deze huizen nog terug gaan tot de 15de of 16de eeuw.

De spreker geeft enkele praktijkvoorbeelden van onderzochte woningen, die in grootte variëren van 72m² voor de grootste, tot een krappe 20m² woonoppervlak voor de kleinste bouwwerken.

De woningen stonden soms direct aan de straat, maar regelmatig ook op een achterterrein van een grotere woning, in welk geval ze vanaf de straat bereikbaar waren via een smalle steeg.

Er ontstaat een beeld van een zeer gemêleerd bebouwingspatroon in de 15de- en 16de-eeuwse stad; kleinere en grotere stadshuizen lijken veelal door elkaar te hebben gestaan en zijn niet verdeeld over verschillende straten of wijken. De spreker ontwijkt hierbij bewust de termen 'arm' en 'rijk'. In de kleinere woningen in Den Bosch zijn veelvuldig (bouw-)sporen aangetroffen die er op lijken te wijzen dat de bewoners van deze huizen niet tot de allerarmste bevolkingsgroep behoorden. Tegelvloeren, grote kelders en soms zelfs kleine achtererfjes worden regelmatig aangetroffen.

Maarten Enderman laat zien dat de kleine huizen bouwhistorisch gezien een soortgelijk beeld geven. Ook hier werden de kleinere woningen eerst niet interessant geacht, waardoor pas in 1995 het eerste onderzoek plaatsvond in de categorie *kleine woning*. Het betrof hier een kamerwoning aan de Pieter de Gekstraat. Het huisje, onderdeel van een rijtje van vier, was niet groter dan 2,85 x 5 m en omvatte niet meer dan een kamer met bedstee, een schouwteje en een trappetje naar de bovenverdieping.

Inmiddels zijn meerde kleine huizen in Den Bosch aan een onderzoek onderworpen.

De spreker kan aan de hand van deze onderzoeken voorlopig concluderen dat dit huistype vanaf de 14de eeuw voorkomt, meestal als dubbel- of rijtjeswoning. Vaak zijn deze woningen achter een groter huis te vinden, waarbij ze via een steegje te bereiken zijn. Een smalle steeg naast een groot huis hoeft dus niet altijd bij dit grote huis of zijn achtererf te horen.

Een grote variëteit aan bouwtechnieken werd aangetroffen, waaronder een muur in de Schilderstraat die opgebouwd was uit vakwerk. Als laatste concludeert de spreker dat ook bouwhistorisch is aan te tonen dat dit type huizen niet zondermeer een arme inrichting heeft. Bij sommigen werd een brede kelder met privaat en beerput gevonden. Er werden veelvuldig sporen van rijkere interieurafwerkingen aangetroffen, van motiefschilderingen tot haardstenen.

PUTTEN UIT DE HAARLEMSE GESCHIEDENIS

ROOS VAN OOSTEN (ARCHEOLOOG/HISTORICA UNIVERSITEIT LEIDEN) EN REIN VAN 'T VEER (PROJECTMEDEWERKER DIGITAAL ERFGOED NL)

Putten uit de Haarlemse geschiedenis is een titel met een knipoog naar de dubbele betekenis. Roos van Oosten heeft voor haar proefschrift de beerputten in zeven verschillende steden (Haarlem, den Bosch, Dordrecht, Deventer, Alkmaar, Leiden en Amersfoort) onderzocht. Onder beerput wordt ook verstaan een beerkelder en een beerkuil. Het grootste aantal beerputten werd gesignaleerd in de periode eind 14de eeuw tot na midden 16de eeuw. Haarlem liep op kop, met 282 putten tegenover Deventer: 157 in dezelfde periode. Na het proefschrift bleven er nog niet onderzochte gebieden over: hoe zat het met waterputten en de verdere infrastructuur op gebied van hygiëne, hoe was de ruimtelijke verbreiding. Voor een aanvullend onderzoek werd een subsidie aangevraagd bij de stichting DANS (Data Archiving and Networked Services) onder de noemer Kleine Data Projecten. Ook voor de waterputten moest eerst een definitie worden opgesteld. Deze luidde als volgt: een ondergrondse structuur om water uit te putten. Ook kelders, c.q. regenbakken vielen onder deze noemer. Er werden grote verschillen per stad geconstateerd; Amsterdam bijv. had (volgens een onderzoek van Gawronski en Veerkamp uit 2007) op een bepaald moment wel 80 waterkelders, tegen Haarlem maar 11. De keus voor een uitgebreider onderzoek viel op Haarlem, dat behalve een 'seculiere trend' ook een goed toegankelijk archief heeft met de grootste absolute en relatieve dataset. Bovendien heeft Haarlem een eigen Archeologisch Museum. Interessant was de bevinding dat de beerputtrend aanvankelijk gelijke tred leek te houden met de bevolkingsdichtheid maar dat door uitbreiding van de stad er na 1672 een relatieve daling van het aantal beerputten per bevolkingshoofd optrad. Locaties van archeologische structuren zijn te vinden op de Open Street map van het Qgis project in Haarlem. Dat houdt in dat er via de verschillende gegevenssets locaties te vinden zijn waar zich, gepubliceerde of ongepubliceerde beschrijvingen van water- en beerputten bevinden. Hieruit kon worden opgemaakt dat voor Haarlem (tussen 1200 en 1900) een verhouding van water- : beerputten van 1:4 bestond. Datering van deze putten was vaak een probleem. De waterkwaliteit in de putten zelf kwam niet ter sprake. Rein van 't Veer neemt het tweede deel van de lezing voor zijn rekening en leidt ons binnen in de wereld van de digitale Data verzameling. Het PUHG (zie titel) project is benaderd via het semantische web, met Linked Data, waarbij alles een webadres is, of opvraagbaar op een adres. Het is een 'open beweging' waarbij transparantie op alle fronten heerst. Er bestaat o.a. Open Access, de open data van QGIS, Open Street Map, en de deponering bij DANS. Van 't Veer geeft aan de hand van het PUHG project een voorbeeld hoe de vraagstelling van de verhouding aantallen vermeldingen beerputten, -kelders, -kuilen en die van de waterputten, -kelders, en tonputten wordt opgelost via een link bij

het bureau Digitaal erfgoed. Een van de onderzochte zaken is de verdeling van de waterputten in relatie tot de welstand van de eigenaren, waarbij de groep modaal en bovenmodaal het beste scoort. Deponering van gegevens is uiteraard van het grootste belang zodat men in de toekomst meer van deze onderzoeken kan uitvoeren.

AHK

14DE-EEUWSE HUISPLATTEGRONDEN IN TERBORG *WIJNAND BLOEMINK (BOUWHISTORICUS BURO BOUWWERK)*

In 2005 startte de rigoureuze herinrichting van de Hoofdstraat in het Achterhoekse Terborg. Voor de uitvoering van dit plan werd bijna een heel huizenblok tussen Hoofd-, Wal- en Gasthuisstraat gesloopt. Hoewel de bouwwerkzaamheden wel archeologisch werden begeleid, is het volgens de spreker te betreuren dat er vooraf geen bouwhistorisch onderzoek heeft plaatsgevonden in de af te breken panden. De spreker heeft indertijd nog wel kort voor de sloop enkele van de panden kunnen bezoeken aangezien deze toen al leegstonden, maar ruimte voor een meer diepgaand onderzoek was er niet.

Terborg is van oorsprong een kleine stad. Op de kadastrale kaart van 1832 is te zien dat hier toen enkel nog maar de Hoofdstraat te vinden was; zowel de Wal- als de Gasthuisstraat zijn latere doorbraken in de bestaande bouwvolumes. Verder kende het stadje één kerk, en net ten zuiden van de bebouwing een kasteel dat in de 16de eeuw werd afgebroken.

Tijdens de opgravingen werd dan ook het lange tijd overheersende agrarische karakter van Terborg duidelijk, zowel in artefacten als in bebouwing. Toch gaat Wijnand de term *boerderijen* te ver, als hij spreekt over de opgegraven panden. De vroegste bebouwing die ter plaatse werd aangetroffen, betrof een houtbouwfase uit de 14de eeuw. Deze werd waarschijnlijk in de 16e eeuw compleet afgebroken en vervangen door een steenbouwfase. Ondanks deze afbraak is er van deze vroegste huizen toch veel materiaal bewaard gebleven, zij het voornamelijk van de funderingen.

In veel gevallen was het niet mogelijk om elke bouwfase exact te onderscheiden. In de ruim 200 jaar dat deze huizen hebben bestaan, moeten er veelvuldig reparaties en wijzigingen hebben plaatsgevonden. Wat opviel was de aparte wijze van verbinding tussen fundering en opgaand muurwerk. Tussen de ingeslagen palen - ingegraven palen zijn niet aangetroffen - en het opgaand muurwerk werden losse tussenblokken aangetroffen. Volgens de spreker zou dit te maken kunnen hebben met de kleiige grond die hier in het stroomgebied van de Oude IJssel wordt aangetroffen. Hout dat zich hier onder de grond bevindt blijft doorgaans goed geconserveerd, net als het hout dat zich boven

Enkele houten restanten met stukken vlechtwerk die tijdens het archeologisch onderzoek in Terborg werden aangetroffen. (foto W. Bloemink)

de grond bevindt. Het is precies op de overgang tussen twee zones, waar het hout steeds afwisselend nat en droog wordt, dat houtrot optreedt. Het gebruik van losse blokken op deze plek zou dan een eventuele reparatie sterk vergemakkelijken; het verrotte stuk hout kon simpelweg vervangen worden. Op deze fundering zal dan waarschijnlijk een ankergebint hebben gerust, of in ieder geval een constructie die zijn eigen stijfheid bezat.

Wijnand stond ook nog even stil bij enkele zwaarder aangezette deuren, zogenaamde mientdeuren, waar karren en paarden doorheen konden. Onder de aangetroffen drempel was een grondverbetering toegepast van rijshout, en de palen van de deuropening waren ondergronds verstevigd met een soort omgekeerde korbelen.

Ook deze casus laat goed het spanningsveld tussen archeologie en bouwhistorie zien; het is een uitgelezen kans dat een 14de-eeuws houtbouwfase over zo'n groot gebied kon worden onderzocht, terwijl het aan de andere kant een gemiste kans is geweest dat de bestaande bebouwing zonder omkijken is weggevaagd.

STOLPENONDERZOEK IN WEST-FRIESLAND *DIEUWERTJE DUIJN (ARCHEOLOOG BIJ ARCHEOLOGIE WEST-FRIESLAND)*

De zevende lezing van het gezamenlijk archeologische en bouwhistorisch Platform op 30 oktober ging over het onderzoek van stolpboerderijen in het oostelijke deel van West-Friesland. De enthousiaste Dieuwertje Duijn meldde meteen dat de drie historische steden in de regio: Medemblik, Enkhuizen en Hoorn niet aan de orde zouden komen. Het agrarische gebied stond centraal. Daar is dan ook voldoende voorhanden want in en nabij de dorpen van West-Friesland staan ongeveer 5000 stolpboerderijen.

Een van de kenmerken van de stolp is dat alles onder het piramidale dak is gevat, zowel woning als bedrijf, dus mensen, vee, landbouwproducten en werktuigen. Het structuurbepalende element is het 'vierkant'. Bij dit vierkant (dat ook rechthoekig kan zijn) vormen vier dikke houten stijlen met tussen- en dekbalken en met schoren de vier dekbalkgebinten. De plattegrond, verdiepingsvloeren en de constructie van het dak zijn ervan afhankelijk. De buitenmuren zijn over het algemeen van ondergeschikt belang voor de bouwkundige opzet, zoals ook later uit de lezing bleek.

Hoewel er bij het grondige onderzoek aandacht is voor reeds verdwenen gebouwen, richt de praktijk zich vooral op nog bestaande complexen. Er moet wel sprake zijn van voorgenomen en vergunde sloop. Daarnaast moet de boerderij ouder zijn dan 180 jaar, waarbij de kadastrale minuutplannen dienen als referentie. Staat een boerderij niet op de kaarten die rond 1830 werden getekend, dan bestaat het risico van ongeziene verdwijning. De aanpak kent een aantal pijlers, te weten bouwhistorisch en historisch onderzoek, dendrochronologie en archeologie. Waar mogelijk wordt voor sloop de bouwhistorie ingezet. Dit geschiedt door archeologen onder begeleiding van de bouwhistoricus in Hoorn, Pieter Meijers.

Het al genoemde 'vierkant' krijgt de meeste aandacht. Er wordt *in situ* bepaald waar de draagconstructie primair verwerkt hout bevat en wat secundair is. Dit is uiteraard essentieel bij de dendrochronologische analyse, waarvoor na het demonteren de monsters worden genomen: veelal als plakken die met de cirkelzaag zijn gemaakt.

Zodra de gebouwrestanten en het puin van het perceel zijn afgevoerd, start een nauwgezet archeologisch onderzoek dat de letterlijke en figuurlijke grondslagen in kaart brengt. Duijn stelde dat er sinds 2011 negen boerderijen zijn onderzocht, waarvan er drie konden worden gedateerd, afgaande op de balken uit hun vierkanten. Deze voorbeelden werden gepresenteerd, waarbij zich een wat schrijnend besef opdrong dat een aangetoonde oorsprong vóór de vroege 19de eeuw wel analyse, maar nog geen bescherming met zich meebrengt.

In Hoogkarspel (Streekweg 1) werd een te slopen stolp onderzocht. De boerderij bestond uit een oude kern die omstreeks 1940 een nieuwe voorbouw had gekregen. Bestudering van het vierkant, van 7,6 bij 9,2 m, wees uit dat

de bouwkundige kern in het derde kwart van de 16de eeuw ontstond. Uit de ‘dendro’ bleek dat de dekbalkgebinten eikenhout bevatte dat in 1559 uit een bos in zuidelijk Noorwegen kwam.

De tweede casus was Oostwouder Dorpsstraat 69 in Oostwoud. Deze stulp bezat een fraaie voorbouw uit 1924, ontworpen door Dirk Saal in een expressionistische stijl die aan de Bergense School deed denken. De boerderij mocht worden gesloopt en werd onderzocht. Het houtonderzoek leerde dat het vierkant kort na 1622 uit grenenhout uit Zuid-Noorwegen werd opgetrokken. Het derde voorbeeld was een afgebrande stulp, Binnenwijzend 100 te Westwoud. Een foto illustreerde hoe het gebouw met rieten dak als een fakkel opbrandde en onmiddellijk reddeloos verloren was – instructief voor bouwhistorici die schrijven over vroegere stadsbranden, maar daar uiteraard niet bij waren. Aan de hand van dit gebouw kon goed gedemonstreerd worden hoe de onderzoeksthema’s (ouderdom, constructie en hout, indeling, materiële cultuur) tot een synthese van bouw- en gebruiksgeschiedenis leidden. Dankzij de dendrochronologie is bekend dat het vierkant (7,35 bij 8,25 m, met stijlen van 9,6 m lang en een diameter van 45 bij 25 cm) opnieuw uit Zuid-Noors grenenhout bestond, dat werd gerooit rond 1610.

Een paar heldere schematische plattegronden illustreerden hoe een stulp per definitie functioneert en waar in de loop der tijd transformaties plaatsvinden. De verdieping van het vierkant diende standaard voor opslag van het hooi. Eén van de zijbeuken werd bestemd voor de woning, vanzelfsprekend met een stookplaats. In de andere zijbeuk organiseerde men het verkeer en de opslag van werktuigen. Aan de achterzijde lag dwars de veestal met grup; de runderen stonden met de kop naar de gevel. De opgravingen leggen mooi bloot hoe de landschappelijke en economische omstandigheden het boerenbedrijf altijd beïnvloedden.

Zuivel en met name kaas werden na de 17de eeuw belangrijker. Dat het bedrijf hierop werd ingericht is terug te vinden in de 19de-eeuwse plattegronden. Stallen werden vergroot (de ‘staart’ aan de stulp gold als indicator voor de welstand van de kaasboer), opslag van akkerbouwopbrengst werd minder belangrijk. Eind 19 de eeuw ging men kaas van magere melk maken, in plaats van volle melk en dat had invloed op de omvang en vorm van kelders. Het boerengezin gunde zichzelf toen ook meer leefruimte en verplaatste en vermeerderde bijvoorbeeld het aantal stookplaatsen.

Zo gaf Dieuwertje Duijn een boeiende kijk op de levensloop en het onvermijdelijke einde van de West-Friese stulp. Wat bleef hangen was dat deze onderzoeksagenda aanmoediging verdient, maar dat er tegelijkertijd wrijving bestaat tussen wat als gebouw bestudering en duiding waard zou zijn en wat cultureel interessant geacht wordt – namelijk wel degelijk de 19de, 20ste en intussen eveneens de 21ste eeuw.

HUIS EN HAARD OPGEGRAVEN AAN DE BURG WAL TE KAMPEN *MICHAEL KLOMP (ARCHEOLOG GEM. ZWOLLE)*

Sinds kort bestaat er een samenwerkingsverband tussen de gemeentes Zwolle en Kampen. Naast de uitvoering van nieuwe opgravingen spannen de archeologen zich nu in om oudere onderzoeken uit te werken en in context te plaatsen.

Het terrein van de zorginstelling Myosotis, gelegen tussen de Burgwal en de Boven Nieuwstraat in de binnenstad van Kampen, kon vanwege afbraak en voorgenomen nieuwbouw archeologisch worden onderzocht. Het complex stamt uit 1970, maar dit stukje stad herbergde al in de hoge middeleeuwen zorginstellingen: het Geertruidengasthuis was 14de-eeuws. Doordat het binnenterrein nooit is volgebouwd bleven zeer oude gebouwestanten in de grond behouden. Zo kon de bodem zelfs nog sporen van bouwwerken van vóór de tijd van het gasthuis bewaren. Het gaat dan om de periode rond 1300 en om stukken hout, die soms moeilijk als overblijfselen van gebouwen zijn te herkennen.

Het perceel is in twee fasen archeologisch onderzocht. Het eerste gedeelte werd door een commercieel bureau gedaan (ADC ArcheoProjecten), het tweede door de samenwerkende gemeenten. Klomp noemde het opmerkelijk dat de eerste campagne geen sporen van houten bouwwerken aan het licht zou hebben gebracht, terwijl die in de tweede onderzoeksfase bepaald niet over het hoofd te zien waren.

Voordat veronderstellingen en conclusies over het Myosotis-terrein aan de orde kwamen, werd een aantal andere, in de nabijheid gelegen opgravingen gepresenteerd. In 1988 is een perceel onderzocht dat vrijwel aan het Myosotis-terrein grenst, de Blokker. Er bleken lang geleden houten huizen te hebben gestaan, die tot de 12de eeuw teruggaan. De oudste aangetroffen fundering bevatte een bundeltje slieten met daarop houten blokken, die als basis voor stijlen dienden. Omstreeks 1240 vond een vernieuwing plaats, waarbij onder de staanders bakstenen poeren werden aangebracht.

Een opgraving iets verderop leidt even ver terug in de tijd. In 1991 werden bij de Kokpanden (Oudestraat) de restanten van twee houten huizen gevonden, in aanleg vermoedelijk 12de-eeuws. De haardplaatsen vormden de belangrijkste aanwijzingen. Van een zeer recente gemeentelijke samenwerking, ter plaatse van de Van Heutszkazerne, zijn de resultaten zo vers dat zij nog niet beschikbaar zijn, maar de plaatjes prikkelden alle toehoorders. De spreker leidde ons langs een handvol 'sites' met nederzettingssporen die tot de oudste binnen Kampen behoren. Vervolgens kwam opnieuw het Myosotis-terrein aan de orde. De opgraving bracht resten van vijf houten huizen aan het licht, op percelen van 6,5 à 7 m breed. Detailopnamen toonden een slietenpakket van vier lagen en van vlechtwerkwanden. Verderop bleken wanden te bestaan uit strak tegen elkaar geplaatste paaltjes, verbonden door dekbalken. Dit stuk stad was nat – niet voor niets stonden de oudste huizen elk op een eigen terpje – en werd omstreeks 1330-1335 binnen het stedelijk gebied getrokken.

Dendrochronologische dateringen bevestigen bouwactiviteit in die periode.

Een opgegraven haardplaats, bestaande uit tegel- en dakpan-fragmenten in een geometrisch patroon. (foto M. Klomp)

Het lijkt erop dat de voorheen volledig houten huizen toen met bakstenen bouwdelen ('stenen kamers') werden uitgebreid. Teruggevonden stenen met strekken van 32 cm wijzen althans naar de 14de eeuw.

Tot slot behandelde Klomp teruggevonden vloeren, die belangrijk zijn met het oog op de functie van bouwdelen. Op meerdere plaatsen binnen het onderzoeksgebied werden over elkaar aangebrachte hardvloertjes blootgelegd. Dit wijst op een lange continuïteit.

Enkele interessante

vloerbedekkingen bestonden uit bakstenen, maar de aantrekkelijkste vloertjes waren samengesteld uit loodrecht in de grond getikte dakpannen en daktegels, in geometrische patronen. Er werd wat gespeculeerd over de herkomst van de gebakken elementen, waarvan we bijvoorbeeld weten dat ze vaak uit Utrecht kwamen. Het zou in elk geval afgekeurd of afgevoerd materiaal betreffen. De planken vloeren die in de bodem gevonden werden, vormden het tweede deel van het sluitstuk. Was hier, zo dichtbij de IJssel, misschien een scheepswerfje gevestigd? De gevonden sintels zouden met het breeuwen van koggen verband kunnen houden. Er werd een stuk doek gevonden van wel twee meter lang dat misschien een scheepszeil had moeten worden. Toch is niet uit te sluiten dat de stukken hout in de blubber het laatste beetje van een wildrooster waren. In dat geval was hier op enig moment in de middeleeuwen geen scheepsmaker maar mogelijk een boer gevestigd.

JV

VOOR DE DATUMS VAN DE KOMENDE PLATFORMS,
KIJK OP
WWW.BOUWHISTORIE.NL

VERSLAG DONATEURSDAG

4 OKTOBER 2014 TE SCHIEDAM

4 oktober 2014. Een prachtige zachte herfstdag, zelfs al om half tien in de ochtend. Dat belooft wat voor de 23ste SBN Donateursdag die plaats vindt in jeneverstad Schiedam. Dat deze stad vroeger 'Zwart Nazareth' werd genoemd, lijkt onmogelijk wanneer we uitkijken over de schilderachtige Lange Haven die glinstert in de ochtendzon.

De opkomst is goed. Ruim 60 bouwhistorici, monumentenambtenaren en andere erfgoedprofessionals uit heel Nederland melden zich op de startlocatie. Een toplocatie mogen we wel zeggen: het betreft de 18de-eeuwse Korenbeurs, ontworpen door de Italiaanse architect Giudici. Een gebouw van on-Schiedamse allure en wellicht al van meet af aan een maatje te groot voor de stad, leren we later op de dag van de architectuurhistoricus van de stad, maar absoluut een pracht van een gebouw!

Koos de Looff, voorzitter van de SBN, trapt af. Hij vertelt dat de SBN een nieuw werkprogramma is gestart om uitvoering te geven aan het nieuwe beleid, waarin kennisoverdracht een speerpunt is. Hij doet in het verlengde daarvan een oproep aan alle in de praktijk werkzame bouwhistorici: 'Neem waar je kunt studenten mee bij de uitvoering van bouwhistorisch onderzoek. Jonge afgestudeerden van de post-hbo te Utrecht hebben weinig werk en aangezien de praktijk de enige plek is om het vak te leren is het echt heel belangrijk dat deze mensen de kans krijgen om ervaring op te doen.' Als dank voor het gastheerschap, schenkt De Looff namens de SBN het boek Inleiding in de Bouwhistorie aan wethouder Houtkamp.

Houtkamp geeft een verklaring voor de bijnaam 'Zwart Nazareth', die ontstond in de periode rond 1800, toen Schiedam 400 (!) branderijen huisvestte, wat logischerwijs tot een niet geheel verantwoord leefklimaat leidde. Ook schetst de wethouder de aanpak die men in Schiedam volgt om de binnenstad te ontwikkelen. Er is een ontwikkelingsprogramma opgesteld, uitgewerkt in een uitvoeringsprogramma dat momenteel draait. De kern is 'investeren in de binnenstad'. Erfgoed is daarvan geen op zichzelf staand onderdeel, maar een wezenlijke factor die bijdraagt aan een aantrekkelijke en waardevolle binnenstad. In eerste instantie bedoeld voor de Schiedammers zelf, maar er is ook ambitie om op regionaal en nationaal niveau iets voor te stellen. Potentie is er genoeg.

Vera van der Vlerk, die haar carrière bij Gemeente Schiedam startte op het gebied van het monumentenbeleid, wordt inmiddels binnenstad-breed ingezet. Haar verhaal sluit aan bij dat van wethouder Houtkamp. Een paar kernpunten uit haar verhaal zijn: een nieuwe benadering van de stad als 'Stad aan de Schie', de aandacht voor het museumkwartier, de grote restauratie-

De 16de-eeuwse muur van het Schiedamse stadhuis is plaatselijk zichtbaar gemaakt via enkele 'kijkgaten' in het jongere metselwerk. (foto J.A. Nipius)

opgaven zoals de Havenkerk en de kademuren en ook de wens om van de Hoogstraat weer een aantrekkelijke straat met een gevarieerd woon-, winkel- en werkaanbod te maken. Schiedam denkt ook in termen als *citymarketing* en wil met evenementen en festivals publiek naar de binnenstad trekken. Ook zoekt men naar tijdelijke invullingen van bepaalde plekken of gebouwen. Leuk om te horen is dat Schiedam voor frisse ideeën de samenwerking zoekt met onder meer studenten van de Rotterdamse Kunstacademie en dat een groep jonge Schiedammers (waaronder stedenbouwkundigen, architecten e.d.) actief meedenkt. Het is duidelijk dat Schiedam de mouwen heeft opgestroopt en actief aan de gang is in het kader van erfgoedbehoud en ontwikkeling. 'Hoe heeft bouwhistorisch onderzoek daarin een plek?' is een vraag die bij de aanwezigen leeft. Nog vooral: ad hoc, kunnen we concluderen uit Vera's antwoord: er wordt regelmatig bouwhistorisch onderzoek gedaan maar dat kan nog structureler. 'Het gebouw als

bron' is nog geen standaard Schiedamse opvatting en er is bijvoorbeeld nog geen bouwhistorische waardenkaart. Van verschillende kanten in de zaal klinken geluiden van bouwhistorici die graag hun expertise eens op deze stad los laten. Zij het voor een meer algemene quickscan die de erfgoedvoorraad vanuit bouwhistorisch opzicht in beeld brengt dan wel voor meer gedetailleerd bouwhistorisch onderzoek.

Zeer enthousiast werden de bezoekers van de lezing van Geert Medema, architectuurhistoricus en gemeentelijk beleidsmederker (team 'wonen en milieu'). Hij hield een bevlogen verhaal in een rap tempo over de geschiedenis van Schiedam vanaf het ontstaan tot aan de huidige tijd, maar hij ging ook bij een aantal interessante aspecten de diepte in. Zo legde hij uit dat de stad vanaf de bouw van de Dam in 1230 floreerde omdat Schiedam een entree tot de rivier de Schie was en daarmee een entree tot Holland. Toen

in de 14de eeuw ook Rotterdam en Delft een eigen toegang kregen, werd Schiedam een stuk minder belangrijk. Medema legde een link naar de huidige tijd: de Schiedamse binnenstad heeft nog steeds veel concurrentie van de aantrekkelijke en aanzienlijk meer uitgegroeide buursteden Rotterdam en Delft. We leren vervolgens dat Schiedam als enige stad beschreven is in een briefroman door Sara Burgerhart (18de eeuw). 'Het is een nette maar niet grootse stad', is daarvan zo ongeveer de strekking. Later zal die beschrijving heel anders worden, zoals u begrijpt, gezien de naam 'Zwart Nazareth'. Die 18de eeuw is de bloeitijd van Schiedam. Het is bijzonder dat de stad flink groeit, terwijl steden als Delft, Gouda en Den Haag juist fors krimpen. Zo'n bloeitijd gaat gepaard met bouwactiviteiten en met name in de tweede helft van de 18de eeuw is er behoorlijk veel gebouwd. Stedelingen lieten grote huizen neerzetten en er verrezen veel industriële panden, waaronder molens, pakhuizen en branderijen. Zowel publieke als private gebouwen werden opgetrokken in de in Schiedam welbekende neoclassicistische stijl. Medema wijst er ook nog even op dat de Plantage het oudste stadspark van Nederland genoemd mag worden. En ook noemt hij dat in Schiedam het eerste vrijstaande zuilenportiek wordt gebouwd, namelijk die voor de kapel van het Jacobs Gasthuis, terwijl men voor de bouw van het 18de- eeuwse stadhuis in Groningen hier qua ontwerp al eerder mee bezig was. Zo wordt de zaal langzaam doordrongen van het feit dat Schiedam op erfgoedgebied een aantal unieke zaken bezit. Rutger Polderman neemt de aanwezigen mee door de geschiedenis en de huidige verschijningsvorm van de

Jan Dröge geeft uitleg op het bordes van het Schiedamse stadhuis. (foto J.A. Nipius)

Houtaantasting in de Sodafabriek in Schiedam. (foto J.A. Nipius)

Hoogstraat. Deze straat is gelegen op de oude maasdijk en is daarmee in feite de basis en de oudste straat van de stad. Nadat de stad in de 15de en 16de eeuw voornamelijk van Haringvisserij leefde, ontstond in de 18de eeuw een bloeiende jeneverindustrie. Dit was ook zichtbaar aan de Hoogstraat, alwaar rond 1750 een kleine 20 branderijen en destilleerderijen gevestigd waren. Polderman laat voorts zien dat de monumenten aan de Hoogstraat voornamelijk uit de 19de eeuw stammen en dat die bovendien steeds als monument aangewezen zijn op basis van de gevel. Hij pleit voor meer onderzoek, omdat hij verwacht dat er achter de gevels nog veel oudere en interessante vondsten te doen zijn. Hij illustreert dit aan de hand van casus Hoogstraat 91: een pand dat een veel oudere, wellicht 16de-eeuwse, kern blijkt te bezitten. Hij laat het publiek nog meer aanwijzingen voor zijn stelling zien: een vondst van moer- en kinderbinten en diverse kapvormen die verraden dat het pand wel eens een veel oudere oorsprong kan hebben dan gedacht. Hij sluit af met de tip dat we bij de middagwandeling allemaal goed onze ogen moeten openhouden en naar aanwijzingen moeten zoeken.

Jan Dröge, bouwhistoricus van het eerste uur, sluit de ochtend af met een korte inleiding op het Stadhuis dat 's middags bezocht zal worden. Hij schetst

de geschiedenis van de bouw in 1534, en komt na de brand en herbouw in 1605 en via aanpassingen als het plaatsen van een bordestrap en het bekleden van de gevels tot de meer recente restauraties. Hij licht de resultaten van zijn bouwhistorisch onderzoek toe: o.a. gewelfaanzetten die duiden op een voormalig overwelfde begane grond, hoe achter de gevelklamp het prachtige 16de-eeuwse metselwerk met geschilderde voeg nog zichtbaar is en hoe via een roetafzetting op de muur in de 'rode kamer' het patroon van de verdwenen wandbespanning nog zeer goed herkenbaar was.

Na zoveel 'voedsel voor de geest' kan de groep - nog steeds in die bijzondere Korenbeurs - aanschuiven voor een heerlijke lunch.

In de middag worden traditiegetrouw enkele markante historische gebouwen bezocht: i.c. het Stadhuis, de Grote Kerk, de Havenkerk en de Sodafabriek.

In het Stadhuis leidt Jan Droge de groep door de stijlkamers, langs het speciaal voor het bezoek van Wilhelmina aangebrachte toilet en onder de indrukwekkende kap door. Ook wordt het exterieur bekeken. Jan kan niet ontkennen dat hij het stiekem jammer vindt dat de klampgevels constructief nog zo goed waren dat sloop niet nodig was, hij had uiteraard graag de 16de- eeuwse gevels blootgelegd! Hij heeft toegezegd na zijn pensioen reconstructietekeningen te gaan maken, dus dat noteer ik hierbij direct even zwart op wit.

In de grote Kerk worden we verrast door een bijzondere met goudleer behangen consistoriekamer en een evenzo bijzonder enthousiaste gids van de kerk, Hans Punt. Na bezoek aan de kerk wandelen we over de Hoogstraat. Er klinken geluiden dat er wel heel veel leeg staat, maar ik kan u (als inwoner van buurstad Vlaardingen) verzekeren dat de Schiedamse Hoogstraat er stukken beter bij staat dan pakweg vijf jaar geleden. Het beleid van de Gemeente werpt langzaam maar zeker zijn vruchten af.

In de Havenkerk is Geert Medema de gids. Hij schetst eerst de historie van deze kerk uit 1822 van de hand van architect Stoltz. Het is een vroeg en gaaf voorbeeld van neoclassicistische kerkbouw. De interieurafwerking blijkt een dynamisch aspect van deze kerk. De eerste kleurafwerking dateert uit 1870, maar werd in 1880 reeds als saai bestempeld en 'gepimpt'. Om vervolgens in 1930 weer als vulgair beschouwd te worden, waarna een rustiger crème-goud kleurenschema terugkeerde. Voor de meeste bezoekers was het een verrassing dat de reusachtige kolommen slechts een omhulsel van steen hebben, maar verder geheel van hout zijn. Omdat reeds in 1930 en 1970 bleek dat delen hiervan geheel verrot waren, wordt dit aspect ook nu goed onderzocht.

Na een wandeling langs de Plantage, dat eerdergenoemde oude stadspark, wordt de Sodafabriek bezocht. Dit complex is een voormalige mouterij van Nolet, waarin later, toen de jeneverproductie in Schiedam behoorlijk was afgenomen, een Sodafabriek werd gevestigd. De door de soda ernstig aangetaste houtconstructie is fascinerend om te zien en ontlokt aan de bouwhistorici romantische uitspraken als 'niets meer aan doen, gewoon zo houden' en 'wat een prachtig verval!'. Een enthousiaste initiatiefnemer kocht dit gebouw voor een symbolisch bedrag van 1 Euro van de Gemeente. Wat een

avontuur is dit gebouw! Alleen al om doorheen te lopen; kun je nagaan wat de ontwikkeling ervan voor avontuur moet zijn. Architect en initiatiefnemer Peter van Velzen van Restauro Architecten leidt ons rond. Hij vertelt inspirerend over de gefaseerde aanpak, het wind- en waterdicht maken van het ene deel, zodat de ontwikkelfocus de komende jaren kan liggen op het andere deel. Hij vertelt over het mikken op een mix van functies, over het uitnodigen van studenten van de kunstacademie en TU Delft om mee te denken en over het vooral niet te snel willen invullen van het gebouw. Het doel is de essentie van het gebouw eerst te doorgronden alvorens ermee aan de slag te gaan en hij wil het programma van eisen daarom zo lang mogelijk 'kneedbaar' te houden. Een mooie slotgedachte.

De dag verliep weer in een uiterst gemoedelijke sfeer, waarin ruimte was voor constructieve discussies, netwerken en kennisuitwisseling. De - in alle opzichten geslaagde - 23ste donateursdag werd gezellig afgesloten met de traditionele borrel in het Jenevermuseum. De dank van de SBN gaat vooral uit naar Geert Medema omdat hij zich enorm heeft ingezet om de dag tot een succes te maken. Ik zeg proost en tot volgend jaar.

HANNEKE BLEIJS

REGELS IN MUURWERK

HOUTEN WANDREGELS IN METSELWERK VAN MIDDELEEUWSE LEIDSE HUIZEN

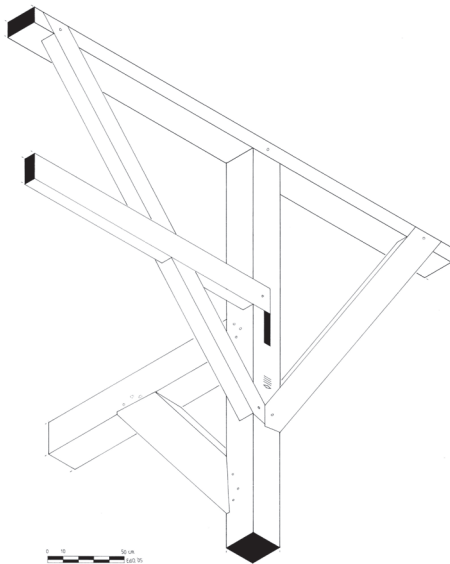
EDWIN ORSEL, STADSBOWWHISTORICUS BIJ ERFGOED LEIDEN EN OMSTREKEN (ELO)

Bij bouwhistorisch onderzoek in de Leidse binnenstad worden in muurwerk regelmatig meegemetselde horizontale houten balkjes aangetroffen.¹ Een bouwhistoricus denkt bij dergelijke houten balkjes al snel aan wandregels van houten huizen of aan een muurplaat van een lagere voorganger. In Leiden blijken zulke balkjes ook gekoppeld te kunnen worden aan een ander verschijnsel. Dit artikel wil de aandacht vestigen op dit fenomeen en daarmee het bouwhistorische referentiekader verrijken.²

VOORBEELDEN/GEBRUIK/ TOEPASSING

Horizontale houten regels in bouwmuren kunnen duiden op een voormalig houten of vakwerk huis. Deze regels vormden oorspronkelijk samen met het houtskelet een vakwerk dat voorzien was van een verticaal beschot of een vakwerkvulling. Wanneer deze huizen in een later stadium werden versteend, werden de regels ingemetseld, waardoor ze bij bouwhistorisch onderzoek afleesbaar zijn als afdruk van oudere houten of vakwerk structuren.

In Leiden zijn tot nu toe geen duidelijke resten of sporen aangetroffen van een oorspronkelijk houten of een vakwerk huis.

Afb. 1. Reconstructie ankerbalkgebt Bree-
straat 135, gedateerd op 1363 ± 6 jr. (d).
(tek. E.D. Orsel)

¹ Voor de verschillende voorbeelden wordt verwezen naar de bouwhistorische dossiers in het bouwhistorisch archief van Erfgoed Leiden en Omstreken.

² De auteur dankt P.J. De Vos voor kritische opmerkingen bij het tot stand komen van dit artikel.

Afb. 2. Zijgevel van Lange Mare 94 met daarin de muurplaat van de lagere voorganger.
(foto ELO, E.D. Orsel)

Het enige bekende Leidse voorbeeld van sporen van een ‘echte’ wandregel van een houten gevel is aangetroffen bij Breestraat 135. Hier bleken bij een verbouwing (1595) oudere constructiedelen te zijn hergebruikt. Het betroffen onder andere delen van een ankerbalkstijl, onderdeel van een met verticale delen beschoten vakwerkwand. De stijl werd dendrochronologisch gedateerd op 1363 ± 6 jaar.³ In deze stijl was een keep voor een wandregel aanwezig. Een goed vergelijkbare houten wandconstructie is bekend uit onderzoek van Warmoesstraat 96 in Amsterdam.⁴ Opgemerkt moet worden dat als een houten wand wordt versteend, vaak de metsellagen niet goed uitkomen met de al bestaande horizontale regels. Als oplossing kan dan gekozen worden voor een

³ Zie dendrochronologisch rapport, monster 5745B 08A.

⁴ Glaudemans, R. en J. Smit, ‘De houten stad, het lange leven van het Amsterdamse houtskelet’, in: *Monumenten & Archeologie 2*, Amsterdam 2003, p.26 en 27. Helaas is dit huis niet gedateerd, maar is vermoedelijk 15de- of 16de-eeuws (noot auteur). Een ander Amsterdams voorbeeld is Warmoesstraat 41 uit de 15de eeuw.

stroomlaag. Ook een slechte aansluiting van metselwerk op de wandregels kan een duidelijke aanwijzing zijn voor de latere verstening van een houten gevel of huis.

Een horizontale regel in muurwerk kan ook het bouwspoor zijn van een verhoging van een gebouw. De regel was dan in eerste instantie de muurplaat op een stenen gevel, die bij de verhoging van de gevel ingemetseld is geraakt, en de regel toont dan de oorspronkelijke hoogte van het gebouw. Dat het gaat om een ophoging moet blijken uit de context en verschillend metselwerk boven en onder de voormalige muurplaat. In Leiden zijn hiervan verscheidene voorbeelden bekend, zoals Lange Mare 94 uit de 16de of eerste helft van de 17de eeuw.

Behalve deze muurplaten zijn er bij een zestal andere panden een aantal horizontale balkjes in muurwerk waargenomen waarbij het om primair meegemetselde balkjes lijkt te gaan. Deze constructies bevinden zich vooral in de muren op de begane grond, maar ook komen ze op de eerste verdieping voor.

TABEL MET VOORBEELDEN (MAATVOERING IN CENTIMETER)

Date- ring	Adres	Plaats	Laag	Aan- tal regels	Soort	Afme- ting Regels	Hoogte boven vloer	Opm.	Formaat
1376 ± 8 jr. (d.)	Bree- straat 86	Voor- huis	BG	1	eiken	4,5x9	ca. 80	Herge- bruik	23/24x11x5 10lm = 61
XIV B, o.b.v. bouwhist.	Donker- steeg 19	Voor- huis	1E	2	eiken	4,5x?	?, h.o.h. 144		24,5/25x11/ 12x5,5 10lm = 61/62
ca. 1400, o.b.v. bouwhist.	Vliet 29	Voor- huis	BG	2	eiken	4-5 en 5,5x?	ca. 65 en 150		19/19,5 x 9,5 x 4,5 10lm = 54
1429 (d.)	Bree- straat 117	Voor- huis	1E	1	eiken	5x?	57 en 72		19,5 x 10/ 9,5 x 4,5 10 lm = 54
1486 ± 6 jr. 1504 of kort na (d.)	Hoog- straat 3	Voor- huis	BG	2	eiken	5x8,5	124 en 195	Herge- bruikte baksteen	23/24 x 11/ 12,5 x 5/5,5 10lm = 61/64
XVI A, o.b.v. bouwhist.	Rapen- burg 67	Achter- huis	BG	4	eiken	ca. 5x?	?, h.o.h. 86, 43 en 101	Herge- bruik. Bescho- t nog aan- wezig	19/19,5 x 9/ 9,5 x 4/4,5 10lm = 47,5/ 49

Breestraat 86, 1376 ± 8 jr. (d.)

In het voorhuis van Breestraat 86 is op de begane grond in het muurwerk naast een muurstijl een horizontale houten regel aanwezig. De muurstijl en daarmee het aansluitende muurwerk zijn gedateerd op 1376 ± 8 jr.(d.).⁵ De eikenhouten regel (4,5 hoog en 9 breed) is netjes meegemetseld in het anderhalf steens dikke muurwerk (formaat 23/24 x 11 x 5 en 10lm = 61 cm) en de voorkant ligt gelijk met de voorkant van het metselwerk. De regel bevindt zich ca. 80 cm boven het (gereconstrueerde) vloerniveau. De regel is niet verbonden met de muurstijl. Uit een nutteloze groef in de achterzijde van de regel blijkt dat het gaat om hergebruikt materiaal.

Donkersteeg 19, tweede helft 14de eeuw

In het muurwerk op de verdieping van een voormalig voorhuis van Donkersteeg 19 zijn twee houten regels aanwezig. Deze eikenhouten regels van 4,5 cm dik

zijn meegemetseld met het muurwerk en liggen in het vlak van de voorkant van het muurwerk (formaat 24,5/25 x 11/12 x 5,5/6 en 10lm = 61/62 cm). Het muurwerk is op basis van bouwhistorisch onderzoek en formaat globaal gedateerd in de tweede helft van de 14de eeuw. Aangezien de vloerniveaus van het voorhuis onbekend zijn, is de hoogte ten opzichte van de vloer onbekend. De regels hebben een onderlinge afstand van 142 cm.

Vliet 29, rond 1400

Het voorhuis van Vliet 29 heeft in het primaire muurwerk op de begane grond twee houten regels. De eikenhouten regels (4-5 en 5,5 hoog) zijn netjes meegenomen in het metselwerk (formaat 19/19,5 x 9,5 x 4,5 en 10lm = 54 cm) en de voorzijde ligt gelijk met de voorzijde van het muurwerk. Op basis van bouwhistorisch onderzoek en metselwerk is dit muurwerk globaal gedateerd rond 1400. De regels bevinden zich 65 cm en 150 cm boven het vloerniveau van de begane grond.

Afb. 3. Detail zijgevel van Breestraat 86 met daarin een muurstijl (1376 ± 8 jr. (d.) en een eikenhouten regel. (foto ELO, E.D. Orsel)

⁵ Dendrochronologische datering door Pressler, d.d. 13-12-13.

Breestraat 117, 1429 (d.)

Op de verdieping van het voorhuis van Breestraat 117, dendrochronologisch gedateerd op 1429, is in het muurwerk een houten regel aanwezig.⁶ Deze eikenhouten regel van 5 cm hoog is nauwkeurig meegemetseld in het muurwerk (formaat 19,5 x 9,5 x 4,5 en 10lm = 54 cm) en de voorkant ligt gelijk met de voorkant van het muurwerk. De regel bevindt zich in de zijmuur op 54 cm en in de achterwand op 57 cm boven de vloer.

Hoogstraat 3, 1486 ± 6 jr. en 1504 of kort daarna (d.)

Het voorhuis van Hoogstraat 3 heeft op de begane grond in het muurwerk twee houten regels. Deze eikenhouten regels zijn dendrochronologisch gedateerd op 1486 ± 6 jr. en 1504 of kort daarna.⁷ De regels (5 hoog en 8,5 breed) zijn primair meegemetseld in het anderhalf steens muurwerk (formaat 23/24 x 11/12,5 x 5/5,5 en 10lm = 61/64 cm). De bakstenen zullen op basis van bouwhistorisch onderzoek en formaat hier zijn hergebruikt. De regels bevinden zich respectievelijk 124 cm en 195 cm boven het vloerniveau van de begane grond.

Afb. 4. Detail voormalige binnenzijde achtergevel van Donkersteeg 19 uit de tweede helft van de 14de eeuw, met daarin twee wandregels. (foto ELO, E.D. Orsel)

Rapenburg 67, eerste helft 16de eeuw

Het rechter achterhuis van Rapenburg heeft op de begane grond in het muurwerk vier houten regels. Deze eikenhouten regels (circa 5 dik) zijn primair meegenomen in het originele metselwerk (19/19,5 x 9/9,5 x 4/4,5 en 10lm = 47,5/49) van deze bouwmassa. In het oudere muurwerk van aansluitende bouwmassa's zijn groeven gehakt waarin de regels zijn opgenomen. Van een deel van de regels is vastgesteld dat het hergebruikt materiaal betreft. De

⁶ Dendrochronologische datering door RING, rapportnr. 2011034, d.d. 11-05-11.

⁷ Dendrochronologische datering door Pressler, d.d. 10-11-06.

Afb. 5. Detail zijgevel van Vliet 29 van rond 1400, met daarin twee wandregels. (foto ELO, E.D. Orsel)

regels liggen met de voorzijde gelijk aan de voorkant van het muurwerk en zijn onregelmatig verdeeld over het opgaande muurwerk met tussenafstanden van circa 86, 43 en 101 cm. Bijzonder is dat een gedeelte van de originele wandbetimmering die op de regels was aangebracht, bewaard is gebleven. De betimmering bestaat uit ongeschilderd eikenhouten wagenschot.⁸ Dergelijk beschot in situ is uitermate zeldzaam en in Leiden nog niet eerder aangetroffen bij bouwhistorisch onderzoek. De (gereconstrueerde) afwerking van deze kamer, geheel beschoten met eikenhouten wagenschot en een ongeschilderde eikenhouten samengestelde balklaag op gestapelde consoles, geeft een goed beeld van een kamerafwerking in de eerste helft van de 16de eeuw. Rapenburg 67 was in de 15de en 16de eeuw in handen van leden van de gegoede burgerij, zoals bekende Leidse families als de Van Zwieten's en Van Alkemade's.⁹

Een ander, recent onderzocht voorbeeld van een wandbetimmering in Leiden is de houten wand op de verdieping van Haarlemmerstraat 86, globaal te dateren in de 16de of 17de eeuw. Deze geheel eikenhouten scheidingswand bestaat uit stijl- en regelwerk met een verticale beschieting van wagenschot. Het wagenschot is zeer vergelijkbaar met dat van Rapenburg 67.

HOUTEN WANDREGELS IN STENEN MUREN

De hierboven genoemde voorbeelden van houten wandregels in middeleeuws Leids muurwerk maken duidelijk dat het meestal gaat om primair

⁸ Het beschot (circa 16 tot 22 cm breed) heeft aan de dikke zijde (8 mm) een visbekgroef (diepte 11 mm) en aan de smalle zijde (3 mm) een verjongende bossing (breedte 8 mm). Het beschot is met gesmede nagels in de wandregels bevestigd en om de nagels stevig op de goede plek te kunnen aanbrengen, is de positie van de regels met vage horizontale kraslijnen op het beschot aangegeven. Het beschot bestaat uit twee delen, halverwege de hoogte van de kamer op elkaar geplaatst. De hoogte van deze middelste regel is 1,91 m tot aan de vloer en een zelfde afstand tot het plafond. De naad tussen de delen zal van oorsprong zijn afgewerkt met een lijst, waarschijnlijk geprofileerd (niet meer aanwezig).

⁹ Lunsingh Scheurleer, Th.H., (red.), *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht, deel VIb: Het Rijck van Pallas*, Leiden 1992, p.519-602.

Afb. 6. Detail achtergevel van Breesstraat 117 uit 1429 (d.) met dichtgezette muurstijlsleuf en een houten regel.
(foto ELO, E.D. Orsel)

meegemetselde horizontale regels. De regels passen keurig binnen de metsellagen en hebben een hoogte die vrijwel gelijk is aan een metsellaag. Deze regels bevinden zich enkel aan de binnenzijde van het muurwerk. Uit bouwhistorisch onderzoek is bekend dat Leidse middeleeuwse huizen over het algemeen een constructieve opzet hebben met bakstenen muren en een houtskelet.¹⁰ Bij deze houtskelet constructies zijn de muurstijlen iets meer dan 10 cm dik en staan ze deels in het muurwerk en deels ervoor. Voorzover de hierboven genoemde voorbeelden het duidelijk maken, lijken de regels niet met de muurstijlen verbonden, bijvoorbeeld met een lipverbinding, maar staan ze koud tegen elkaar aan. Uit het bovenstaande valt te concluderen dat de regels geen onderdeel uitmaken van het houtskelet, maar onderdeel zijn van het muurwerk. Bij Vliet 29 ontbreekt het houtskelet zelfs geheel

Afb. 7. Detail zijgevel Hoogstraat 3 met twee eikenhouten regels: 1486 ± 6 jr. en 1504 of kort daarna (d.).
(foto ELO, E.D. Orsel)

en betreft het alleen muurwerk met regels. De regels zijn niet gelijk van afmeting en hergebruikt materiaal komt voor. De voorbeelden van de houten wandregels in stenen muren zijn dus geen restanten van houten huizen of achtergebleven muurplaten van een lagere voorganger. De grote vraag is waarom er doelbewust regels in het muurwerk zijn opgenomen? Uit bouwhistorisch onderzoek komt naar voren dat de muren van Leidse middeleeuwse huizen meestal voorzien zijn geweest van een gepleisterde binnenafwerking, over het algemeen met een egale, gebroken-witte kleur (kalkpleister). Middeleeuwse muurschilderingen hierop zijn voorsnog niet aangetroffen. De aangetroffen wandregels zijn origineel

¹⁰ Orsel, E.D., 'Zijn er nog 'veel' middeleeuwse huizen in Leiden?' in: *Dwars door de stad*, Leiden 2007, p.114-134.

Afb. 8. Detail muurwerk Rapenburg 67 uit de eerste helft van de 16de eeuw. Zichtbaar zijn houten regels en wagenschot wandbetimmering. (foto ELO, E.D. Orsel)

tegelijk met het muurwerk opgetrokken. Vrijwel alle wandregels hebben nagelgaten, als sporen van een bevestiging. Ze bevinden zich op een bepaalde hoogte van de vloer of zijn verdeeld over de hoogte van de muur, soms zelfs rondom in een ruimte (indien alle wanden behouden zijn). Duidelijk wordt dat de regels bedoeld zijn om iets aan te bevestigen. Eventueel zou dit in verband kunnen worden gebracht met een getimmerde constructie, als een winkelinterieur, een bedstede of iets dergelijks. De aanwijzingen duiden echter het sterkst op een relatie met een wandafwerking als een betimmering of lijstwerk. Het nog behouden voorbeeld in Rapenburg 67 is bovendien een bewijs voor een wandbetimmering.

Een ander voorbeeld van wandregels is bekend uit België.¹¹ De salon en enkele kamers van het Arensbergkasteel in Heverlee waren tot aan de zoldering voorzien van eiken betimmering. In een

artikel beschrijft Lode de Clerq welke sporen teruggevonden zijn in de vorm van opgevulde uitsparingen in het metselwerk voor zogenaamde steunlatten (wandregels). De afwerking dateert van circa 1520.

Hoewel de voorbeelden het niet helemaal duidelijk maken, ligt het voor de hand te veronderstellen dat voor een betimmering twee of meerdere regels boven elkaar nodig zijn. Het voorbeeld van de behouden vertrek hoge wandbetimmering van Rapenburg met meerdere regels boven elkaar bevestigt dit.

DE FUNCTIE VAN WANDBETIMMERINGEN

In 'Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900' behandelt Willemijn Fock ook de wand in het Nederlandse interieur vanaf 1600, onder de titel 'eenvoud

¹¹ De Jonge, K., 'Interieurafwerking in de residenties van de hoge adel in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 16de eeuw. Twee casestudy's,' in: *Gentse Bijdragen tot de Interieurgeschiedenis*, 32, Gent 2003, p.33-54.

en luxe'.¹² Over het algemeen werden in de periode 1600-1650 de wanden witgepleisterd.¹³ Soms werd er een doorlopend houten fries geplaatst als voortzetting van de schouwbank, waarop bijvoorbeeld ter decoratie schotels konden worden geplaatst. De rijke interieurs werden vaak voorzien van een hele eikenhouten betimmering die een voornaam aanzien gaf, maar tegelijk diende

Afb. 9 Detail wagenschot wandbetimmering van Rapenbrug 67 met visbekgroef. (foto ELO, E.D. Orsel)

als isolatie van de vaak vochtige muren.¹⁴ Meestal ging het om meer dan een manshoge betimmering die weer afgewerkt werd met een rondlopend fries met erboven gepleisterde muren.¹⁵ Tot en met de eerste helft van de 16de eeuw was een betimmering met briefpanelen gebruikelijk. Daarna drongen de op antieke voorbeelden geïnspireerde ornamenten door, zoals leeuwenkoppen, pilasters met kapitelen en consoles. Dit is nog uiterst modern in het begin van de 17de eeuw en werd enkel toegepast bij de burgerlijke elite.¹⁶ Vaker werd echter paneelwerk toegepast.¹⁷ Na het midden van de 17de eeuw raakten de manshoge betimmeringen op hun retour.¹⁸ De wanden werden toen over het algemeen witgepleisterd boven een tegelplint.¹⁹ Pas eind 17de eeuw komt de lage lambrisering op.²⁰ De voorbeelden die Fock geeft van interieurs maken duidelijk dat er tegen de wanden behalve betimmeringen en friezen ook zaken

¹² Fock, C.W., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, p.28-31.

¹³ Fock 2001, p.28.

¹⁴ Fock 2001, p.28 en 31. Voor de aankleding van interieurs in de middeleeuwen speelde textiel ook een rol, maar wandtapijten waren echter een grote luxe en het bezit beperkte zich vooral tot de bestuurlijke elite en kooplieden; Fock 2001, p.36.

¹⁵ Fock 2001, p.28.

¹⁶ Fock 2001, p.28-29.

¹⁷ Fock 2001, p.29.

¹⁸ Fock 2001, p.92.

¹⁹ Fock 2001, p.116-129.

²⁰ Fock 2001, p.92.

als omtimmeringen, bedstedes en winkel- of kantoorinterieurs kunnen zijn bevestigd.²¹

Een heel vertrek met eikenhouten betimmering zou vooral zijn toegepast bij de rijke interieurs. Daarvoor zijn meerdere wandregels nodig, wat geldt voor Donkersteeg 19, Hoogstraat 3, Rapenburg 67 en Vliet 29. Van Rapenburg 67 en Donkersteeg 19 is bekend dat deze panden in bezit waren van de burgerlijke elite. Hoogstraat 3 zou ook van een rijke eigenaar kunnen zijn geweest, maar Vliet 29 is echter een huis van zeer bescheiden omvang. Dit laatste toont aan dat wandregels en betimmeringen dus niet alleen bij de gegoede burgerij werden toegepast.

Het wordt duidelijk dat de meegemetselde wandregels samenhangen met een decoratieve en isolerende wandbetimmering. Waarom zijn dan in de (latere) 16de eeuw geen voorbeelden meer bekend van meegemetselde regels, terwijl betimmeringen nog tot zeker 1600 blijven toegepast, zelfs tot in de 17de eeuw. Mogelijk was er steeds minder afstemming tussen de metselaar en timmerman? Waarschijnlijker is dat er voor gekozen werd de betimmering op enige afstand van de muur te bevestigen. Mogelijk was men er toen achter gekomen dat een kleine luchtsponw achter de betimmering een nog beter isolerende werking heeft en tevens dat door de afstand de houten betimmering beter behouden bleef en niet zo snel verrotte door verstikking.

CONCLUSIE

In een aantal gevallen zijn in het muurwerk van Leidse middeleeuwse huizen uit de periode 1350-1500 houten wandregels opgenomen. Deze wandregels waren bedoeld voor de bevestiging van een interieurbetimmering. De regels geven inzicht in de afwerking van kamers en maken duidelijk dat de bevestiging van te voren voorzien was. Vaak zullen de regels hebben samengehangen met een manshoge- of kamerhoge lambrisering of wandbetimmering, die tegelijkertijd een comfortverhogende, isolerende en ook een decoratieve functie had. De betimmering bestond vaak uit ongeschilderd eikenhouten wagenschot, in delen of panelen. De houten wandregels geven een overtuigend aanknopingspunt voor de geplande afwerking van en het wooncomfort in het (laat-)middeleeuwse Leidse huis.

²¹ Fock 2001, p.49, 57, 75, 76, 77, 116 en 128.

GEBOGEN DUITSE SPANTCONSTRUCTIE

HAARLEMMERSTRAAT 164, LEIDEN.

GEBOGEN DUITSE SPANTCONSTRUCTIE IN HAARLEMMERSTRAAT 164, LEIDEN. SIGNALERING EN TERMINOLOGISCHE TOELICHTING *PIETER-JAN DE VOS, BOUWHISTORICUS BIJ ERFGOED LEIDEN EN OMSTREKEN(ELO)*¹

In het voorjaar van 2012 werd het pand Haarlemmerstraat 164 in Leiden op de verdiepingen verbouwd. Het pand had geen monumentenstatus en tot grote verbazing werd achter een weinig imposante gevel uit de jaren '70 een bijzondere vroeg 20ste-eeuwse gebogen ijzeren kapconstructie ontdekt.² Het pand werd om deze reden alsnog op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst.³

De ontdekking leidde tot vragen als: 'Welk type spant is dit? Is het verwant aan andere bekende spantconstructies?' of: 'Is deze spantconstructie een uniek exemplaar?'. Dit artikel signaleert in de eerste plaats de vondst van een zeldzaam voorkomende spantconstructie en reconstrueert daarnaast de zoektocht naar de oorsprong van de term 'Duits Spant' in Nederland.

HET PAND HAARLEMMERSTRAAT 164⁴

Archiefonderzoek bracht aan het licht dat het pand Haarlemmerstraat 164 in hoofdlijnen teruggaat tot het begin van de 20ste eeuw.⁵ Omstreeks het eerste decennium na de eeuwwisseling kende het innoverend bakkersbedrijf van de familie Biesot, dat zich in 1858 op dit adres gevestigd had, een heuse opmars die uiteindelijk resulteerde in het openen van zeven nieuwe verkooppunten in Leiden. In diezelfde periode, ca. 1900-1910, werd het pand in de Haarlemmerstraat 164 verbouwd volgens een totaalontwerp, waarbij gevels en binnenruimte in stijl, ruimte en functie nauwkeurig op elkaar waren afgestemd. Helaas is de architect van het pand onbekend en zijn de

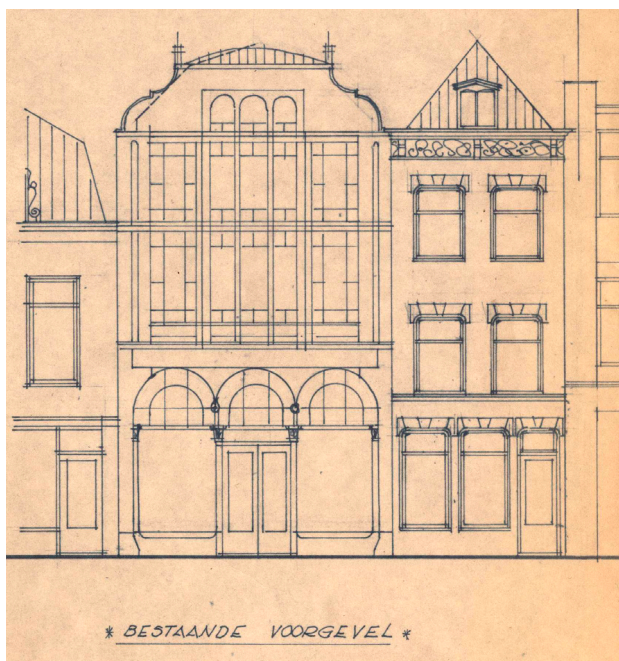
¹ Dank aan Edwin Orsel voor stimulerende en kritische opmerkingen bij de tekst.

² Het pand werd voor het eerst op 16.04.2012 onderzocht door J. van Rooden en E. Starkenburg.

³ Gemeentelijk Monumentnummer 1750.

⁴ Starkenburg, E. & Jos W. van Rooden, *Bouwhistorische Notitie Haarlemmerstraat 164*, (niet uitgegeven), Bouwhistorisch archief Erfgoed Leiden en Omstreken, Leiden 2013.

⁵ Het archiefonderzoek omvatte o.a. adresboekjes, krantenarchief, bevolkingsregisters, aktes van burgerlijke stand, etc.

Afb. 1. Bestaande toestand, voorgevel 1953. (Archief Bouwen en Wonen Leiden)

originele bouwplannen verdwenen bij de Leidse stadhuisbrand in 1929. Uit de verbouwingsplannen van 1953 en oude foto's blijkt dat de straatgevel een ontwerp betrof met Art Nouveau-motieven in schoon metselwerk en natuurstenen accenten. Opvallend was de gebogen erker en de toepassing van ijzeren kozijnen (afb. 1 en 2).

Ditzelfde planmateriaal toont ook het interieurontwerp. Achter de nieuwe winkelruimte, met een plafondhoogte van zo'n vijf meter, kwam een indrukwekkende, hoge ruimte tot stand die aan weerszijden van een dubbele galerij was voorzien (afb. 3).

Deze galerijen waren

opgehangen aan wellicht het meest bijzondere element van het pand: de gebogen ijzeren spantconstructie (afb. 4 en 5). De bijzondere constructie was niet zozeer vanuit bouwtechnisch oogpunt ontworpen, maar als architecturaal pronkstuk zichtbaar voor het winkelende cliënteel.

BESCHRIJVING VAN DE GEBOGEN IJZEREN SPANTCONSTRUCTIE

De spantconstructie aangetroffen in Haarlemmerstraat 164 is als volgt samengesteld: de gebogen spantbenen (T-profiel 120x120x13 mm) steunen af op consoles die bestaan uit een dubbel U-profiel (120x60x13 mm). Een samengestelde schetsplaat verankert het spantbeen met de borstwering doormiddel van twee draadeinden die de plaat aan de binnenzijde van de muur verbinden met een ijzeren plaatanker aan de buitenzijde van de muur. De houten gordingen zijn aan hoekijzers bevestigd, die met klinknagels op de gebogen spantbenen zijn verbonden. De spantbenen worden onderspannen door trekstaven die vanuit knoopplaten ter hoogte van de top, voeten en tussenpunten van het spantbeen naar een centraal gelegen knooppunt lopen (afb. 5). De onderste knoopplaat (voet) bevindt zich op circa een meter boven de console. Daaraan zijn de onderste trekstaven verbonden

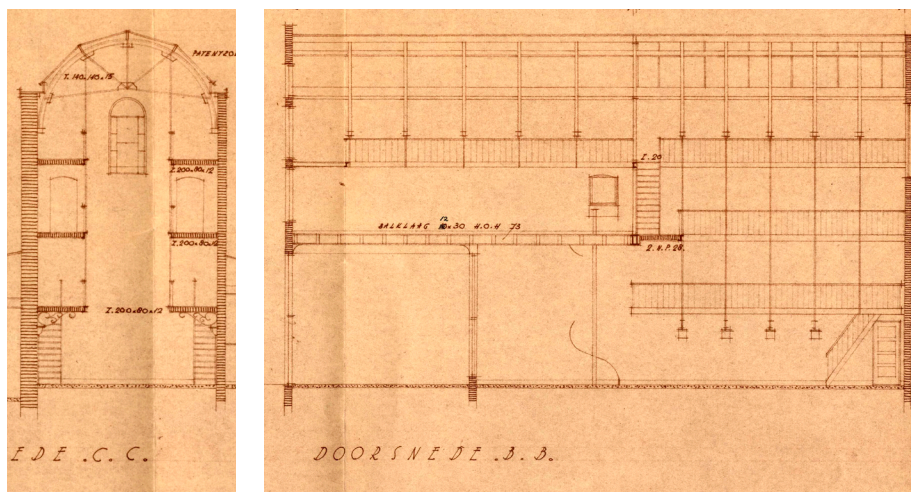
met de centrale knoopplaat. De middelste trekstaven zijn op dezelfde manier verbonden met de centrale knoopplaat en de tussenknoopplaten. Hieraan zijn ook de verticale hangstaven verbonden waarbij de galerijen worden opgehangen. Een laatste trekstaaf (de ophangstaaf) loopt van de centrale knoopplaat naar de knoopplaat in de top. De knoopplaten zijn gesneden uit plaatijzer in een praktisch (floraal-)motief. De samengestelde onderdelen van de ijzeren spantconstructies zijn allen met klinknagels verbonden. Alleen de onderdelen die tijdens de montage in situ met elkaar zijn verbonden – bv. de trekstaven aan de knoopplaten – zijn met zeskantsbouten en -moeren uitgevoerd.

Afb. 2. Voorgevel 1970. (Archief ELO)

Het onderzoek ter plaatse heeft, naast de spantconstructie, ook meer duidelijkheid geschapen over de constructie en afwerking van de kapconstructie. Anders dan op de archieftekening verdelen in het voorste deel vijf spanten de kap in zes spantvakken en in het achterste deel zes spanten de kap in zes spantvlakken, waarbij het laatste spant een strijkspant is. Het voor- en achterdeel werd gescheiden door een glasconstructie onder een gebogen ijzeren spant ondersteund door ijzeren stijlen. Tijdens de restauratiewerken werd deze gesloopt en vervangen door een extra spantconstructie geïnspireerd op de bestaande (afb. 5).

Het valt op dat de hart-op-hartafstand van de spanten in het achterste deel beduidend kleiner is dan die in het voorste deel. Bovendien zijn de spanten verschillend gedimensioneerd. De eerste vier spanten, te beginnen met de voorgevel, zijn samengesteld uit trekstaven in rondijzer met $\varnothing 25\text{mm}$, zeskantsbouten van 30mm en een open mof. De laatste zeven spanten zijn samengesteld uit trekstaven in rondijzer met $\varnothing 35\text{mm}$, zeskantsbouten van 50mm en een gesloten mof. Wellicht zijn deze verschillen in verband te brengen met de extra draagkracht die vereist was om de twee extra galerijen in het achterdeel mogelijk te maken, of om het (inmiddels verdwenen) glasdak ter hoogte van het achterdeel te ondersteunen. Het glasdak, geknikt zoals een

Afb. 3. Bestaande toestand, dwars- en langsdoorsnede 1953. (Archief Bouwen en Wonen Leiden)

mansardedak, bestond vermoedelijk uit zinken patentroedes met draadglas, opgelegd op de gordingen.

PROBLEMATIEK I.V.M. TERMINOLOGIE VAN HET DUITSE SPANT

De bijzondere kapconstructie gaf aanleiding tot vragen omtrent typologie en verwantschap. Consultatie van het vertrouwde bouwkundige woordenboek van Haslinghuis-Janse leidde naar het type 'Duits Spant': *een spant waarbij vanuit een centraal gelegen knooppunt staven naar de top, voeten en tussenpunten van de spantbenen lopen*.⁶ De term 'Duits Spant' werd toegevoegd in de Janse-uitgave van 1997, in de oudere uitgaven van E.J. Haslinghuis komt de term niet voor.⁷ Janse hanteerde deze definitie wel al eerder in het glossarium van *Houten Kappen in Nederland, 1000-1940* – een publiksuitgave van zijn proefschrift waaraan hij in 1986 begon te schrijven.⁸ De definitie werd omstreeks dezelfde periode gebruikt in het in

⁶ Haslinghuis, E.J. & H. Janse, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de Westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden 1997, p. 157.

⁷ In de oorspronkelijke uitgave door E.J. Haslinghuis komt de term 'Duits spant' nog niet voor, het is in 1997 aangevuld door H. Janse, net als andere constructies zoals het Engelse spant of het Emy spant. Zie: Haslinghuis, E.J., *Bouwkundige termen, verklarend woordenboek der Westerse architectuurgeschiedenis*, bewerkt door F.H.M. Bosch-Kruimel, H. Janse, A.F.E. Kipp, N.C.G.M. van de Rijt, E.M. van Thienen, Utrecht/Antwerpen 1986.

⁸ Herman Janse promoveerde in Leiden in 1989 met Prof. Dr. Ruud Meischke als promotor. Mogelijk werd de term al eerder in zijn proefschrift gebruikt. Janse, H., *Houten Kappen in*

Afb. 4. Overzichtsfoto na renovatie. De onderste trekstaven werden bij de renovatie opgehoogd. (P.J. De Vos, dec. 2013)

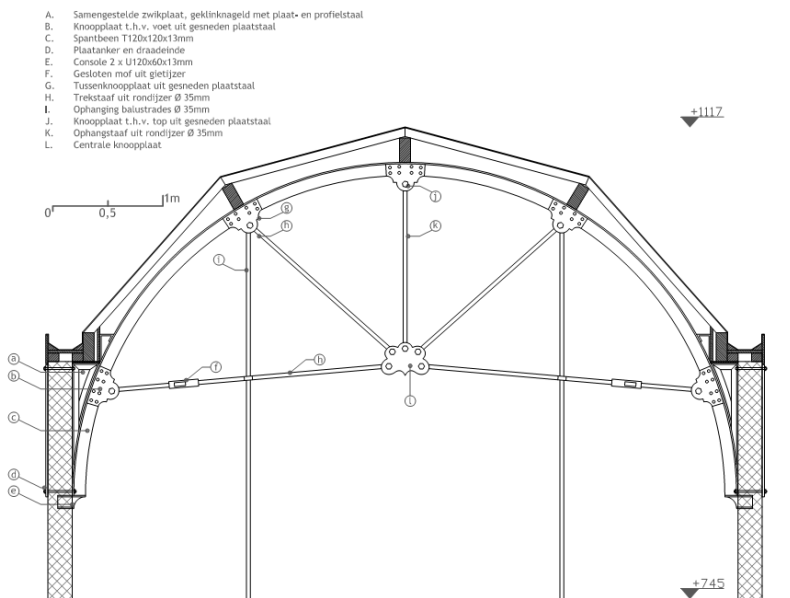
1988 verschenen *Constructies van ijzer en beton* van Oosterhoff et al.⁹ In beide publicaties wordt verwezen naar de kap van het fouragemagazijn voor de cavalerie te Deventer, voltooid in 1846 (afb. 6). De overspanning van de hal bedroeg 16,5m en om deze te overkappen werd door stadsarchitect B. Looman een constructie ontworpen die was samengesteld uit twee grenen spantbenen, op tussenafstand verbonden met twee grenen overgekeekte trekbalken. Deze waren op hun beurt door een onderslagbalk ondersteund die werd versterkt door twee ijzeren trekstangen lopend van de spantvoet tot het midden van de onderslagbalk en een ophangstang van de onderslagbalk tot de nokgording. De onderste trekstaven waren met daartoe ontworpen sloffen aan de spanten en borstwering verbonden.¹⁰

De kap bleek na constructie al gauw een typevoorbeeld te worden waarnaar verwezen werd in contemporaine handboeken over bouwkunst – o.a. dat van

Nederland, 1000-1940, Delft 1989, p. 375.

⁹ Oosterhoff, J. et al., *Bouwtechniek in Nederland 1, Constructies van ijzer en beton, gebouwen 1800-1940 Overzicht en typologie*, Delft 1988.

¹⁰ Looman, B., 'Beschrijving van eene kap, Fourage-magazijn voor de Kavallerie te Deventer', *Bouwkundige Bijdragen*, 5, 1849, kol. 257-260.

Afb. 5. Opmetingstekening spantconstructie (P.J. De Vos 2014)

C.M. Storm van 's Gravesande uit 1850 en dat van Plasschaert uit 1897.¹¹ Stadsarchitect Looman had destijds zijn constructie ook zelf beschreven in het tijdschrift *Bouwkundige Bijdragen*. Echter géén van deze 19de-eeuwse auteurs hanteert de term 'Duits spant'. Storm van 's Gravesande trekt de gelijkenis met een kap in Liverpool, terwijl Plasschaert zelfs spreekt van kappen van het *Amerikaansch stelsel*.¹²

Waarom dan wordt de constructie van het fouragemagazijn met de term 'Duits spant' aangeduid? Is de constructie door Janse en ook Oosterhoff et al. verkeerd geïnterpreteerd? De verschillen tussen voorbeeld en definitie lijken inderdaad in die richting te wijzen. Zo is het centrale knooppunt van de constructie in het fouragemagazijn niet verbonden met de trek balken ter hoogte van de tussenpunten op de spantbenen, maar met de onderslagbalk. Ook zijn de tussenpunten niet door middel van *staven*, maar door houten

¹¹ Stenvert, R., *Kerckappen in Nederland 1800-1970*, Zwolle 2013, p. 109.; Storm van 's Gravesande. C.N., *Handleiding tot de kennis der Burgerlijke en Militaire Bouwkunst: Bouwkundige Leercursus, ten gebruike der Koninklijke Militaire Akademie, Breda 1850*; Plasschaert B.F., *Beknopt praktisch leerboek der Burgerlijke en Water-Bouwkunde. Deel 1: Burgerlijke Bouwkunde*, 2de druk, Gouda 1897.

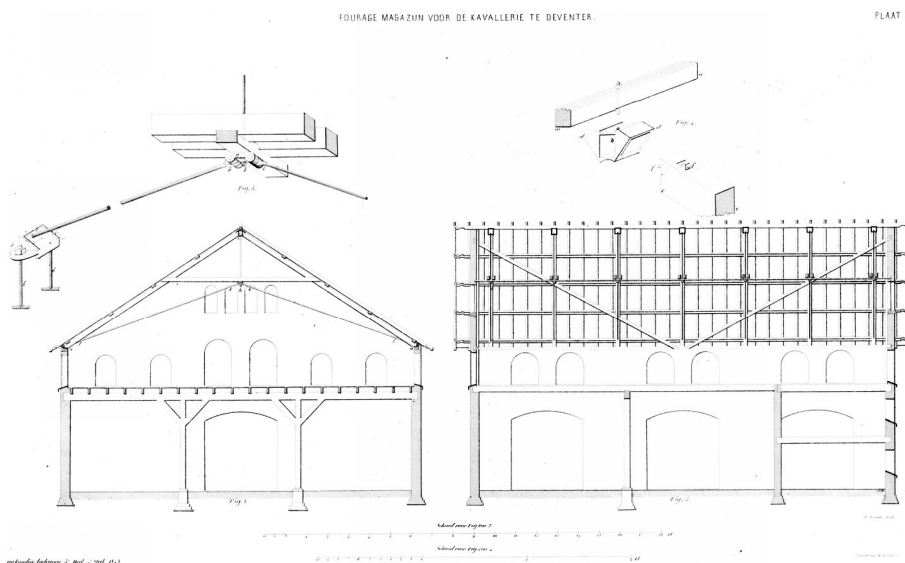
¹² Stenvert 2013, p. 109.

balken geschoord. De vraag kan worden gesteld of deze hybride hout-ijzerconstructie überhaupt in aanmerking komt als zijnde een Duits Spant. In het boek van Oosterhoff et al. wordt het spanttype immers ingedeeld bij het hoofdstuk *IJzerconstructies* – dit in het verlengde van de definitie die spreekt van een ‘staven’-constructie.

Het is dus duidelijk dat de tegenstrijdigheid tussen voorbeeld en definitie tot verwarring leidt. In het recent verschenen *Kerkkappen in Nederland 1800-1970* was auteur R. Stenvert dan ook geneigd om Janse's ‘grootste struikelblok’, m.n. de type-indeling en de daarmee gepaard gaande terminologie los te laten en deze aan te passen aan het praktijkvoorbeeld uit Deventer.¹³ Hij stelt zodoende dat een Duits spant ‘in feite een met ijzer versterkt steekspant’ betreft.¹⁴

Een juiste invalshoek wat betreft de constructie in het fouragemagazijn, maar deze definitie dekt op zijn beurt niet het type spant dat is aangetroffen in de Haarlemmerstraat 164 en ook niet het spant uit het stoomgemaal van Abbenbroek uit 1879 dat reeds werd aangehaald door Oosterhoff et al.¹⁵

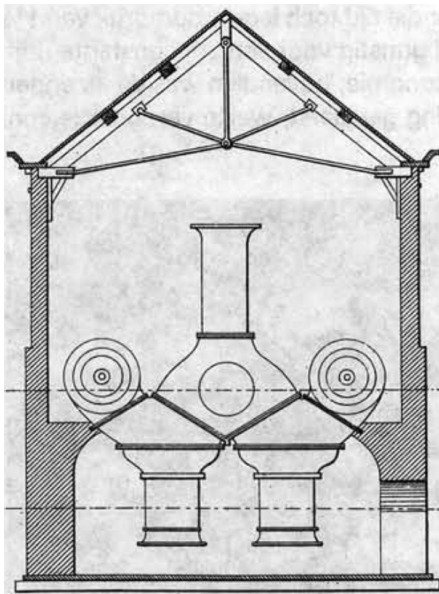
Afb. 6. Fouragemagazijn Deventer. (Tekening uit: Looman 1849, p. 257)

¹³ Ibidem, p. 10.

¹⁴ Ibidem, pp. 109/170.

¹⁵ Oosterhoff et al. 1988, p. 154.; Pols, K. van der, *De ontwikkeling van het wateropvoerwerk-tuig in Nederland 1770-1870*, Delft 1984, pp.70-71.; Huet, A., *Stoombemaling van Polders en Boezems*, Den Haag 1885.

Afb. 7. Stoomgemaal Abbenbroek uit 1879. (Tekening uit: Pols 1984, pp.70-71)

De constructie in Abbenbroek heeft houten spantbenen, de overige elementen zijn van ijzer. De overspanning bedraagt ruim 6 meter. De onderste en de tussentrekstaven lopen diagonaal op en af tot het centrale knooppunt dat met een staaf is opgehangen aan de nok (afb. 7).

VROEG-20STE-EEUWSE DUITSE LEXICONS

De volgende vragen dringen zich op: ‘Wat is de oorsprong van de term Duits Spant?’ en ‘Wat omvat deze term?’ Janse en ook Oosterhoff et al. zijn helaas nogal beknopt in het gebruik van bronvermelding, waardoor een rechtstreekse link met de bronliteratuur ontbreekt.¹⁶

In de literatuurlijst van Oosterhoff et al. wordt nog wel verwezen naar het technisch handboek *IJzerbouw* van P. Bakker uit 1919, dat onder het hoofdstuk *eenvoudig Duitsch kapspant* de krachtverdeling van

een hypothetisch model beschrijft. Dit hoofdstuk omvat echter geen typebeschrijving, definitie of verwijzing naar bestaande voorbeelden.¹⁷ Voor de oorsprong van de term Duits spant moet men wellicht – hoe kan het ook anders? – naar Duitsland.¹⁸ Aan het begin van de vorige eeuw was er een kloof ontstaan tussen enerzijds techniek en wetenschap, en anderzijds het daarmee gepaard gaande vocabularium. Dit verklaart ook de verschillende terminologische benaderingen over de constructie van de 19de-eeuwse auteurs Looman, Storm van 's Gravesande en Plasschaert.

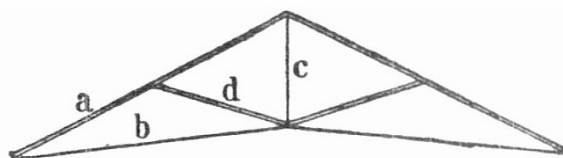
Om deze kloof te dichten werden er in het begin van de 20ste eeuw in

¹⁶ Achteraan het boek van Janse 1989 is een losse literatuurlijst opgenomen. In deze lijst komen enkele werken in aanmerking die als bron voor de bewuste terminologie kunnen hebben gediend. Deze werken werden in het licht van deze signalering nog niet geraadpleegd. Het betreft o.a. Ahnert, R.H. & Krause, K.H., *Typische Baukonstruktionen von 1860 bis 1960, zur Beurteilung der vorhandenen Bausubstanz: Gründungen, Wände, Decken, Dachtragwerke*, Wiesbaden 1986.

¹⁷ Dank aan Ronald Stenvert voor de tip.: Bakker, P., *IJzerbouw, Handleiding tot het construeeren van eenvoudige ijzerconstructies*, 2de druk, Amsterdam 1929, pp. 164-165.

¹⁸ In het hedendaagse Engelse jargon gebruikt men immers ‘scissor truss’, en in het Frans lijkt men geen arbitrair onderscheid te maken maar globaal te spreken van ‘fermes à treillis’.

Afb. 8. 'Einfacher deutscher Dachstuhl'.
(Tekening uit: Meyer 1905, p. 411)

19. Einfacher deutscher Dachstuhl

Duitsland een aantal majestueuze lexicons gepubliceerd die de wetenschappelijke en technologische nieuwigheden van de industriële revolutie inventariseerden. Twee van deze uitgebreide lexicons waren het in 1904 verschenen *Lexikon der gesamten Technik und ihrer Hilfswissenschaften* van Otto Lueger en het in 1905 verschenen *Meyer's Großes Konversations-Lexikon* van Joseph Meyer.¹⁹ Deze lexicons waren uiterst populair en kenden vanwege talloze herdrukken een wijde verspreiding, ook in Nederland.

In deze lexicons wordt ook de *deutsche Dachstuhl*²⁰ als een voorbeeld van ijzeren spantconstructies waarbij een basisopzet van een zadeldakspant, samengesteld uit twee spantbenen, twee trekstaven en een ophangstaaf, wordt versterkt door twee diagonale schoren naar het midden van de spantbenen, net zoals Engelse spanten verticale schoren hebben.²¹ Lueger noemt het Duitse spant zodoende een variatie op het Engelse spant.²² Hij vermeldt daarbij dat het spant het vaakst in het ijzer wordt gemaakt, maar ook in het hout kan voorkomen.²³

Beide lexicons zijn geïllustreerd. De afbeelding van het Duitse spant in het lexicon van Meyer betreft een constructie waarbij de onderste en de tussentrekstaven diagonaal op- en aflopen tot het centrale knooppunt dat met een staaf is opgehangen aan de nok (afb. 8).

¹⁹ Meyer, J., *Meyers Großes Konversations-Lexikon Auflage 1905–1909*, Leipzig 1905–1909. Gedigitaliseerd door zeno.org, en beschikbaar via: <http://www.zeno.org/nid/20006181864> (geconsulteerd op 10-05-2014). Lueger, O., *Lexikon der gesamten Technik*, Stuttgart / Leipzig 1904–1920. Gedigitaliseerd door zeno.org, en beschikbaar via: <http://www.zeno.org/nid/20005944813> (geconsulteerd op 10-05-2014).

²⁰ De term *einfacher deutscher Dachstuhl* lijkt in het Nederlands over te zijn genomen als *eenvoudig Duitsch kapspant* in het technische handboek: Bakker 1929, pp. 164–165.

²¹ 'Der (...) einfache Satteldachstuhl besteht aus dem Sparren a, dem Zuganker b und dem Hängeisen c. (...) Bei zunehmender Spannweite bedürfen die Sparren weiterer Unterstützung, die beim deutschen (Dachstuhlen) durch geneigte Streben d, beim englischen (Dachstuhlen) durch lotrechte Streben e und Zugstangen f (...) bewirkt wird.'; Meyer 1906, pp. 409–411.

²² 'Der deutsche Dachstuhl (Fig. 52 und 53) ist eine Abart des englischen Stuhles.'; Lueger 1905, pp. 513–527.

²³ 'Zum Schluß soll noch eine Uebersicht über diejenigen Fachwerksformen gegeben werden, die am häufigsten für eiserne Dachbinder Verwendung finden.'; Lueger 1905, pp. 513–527.

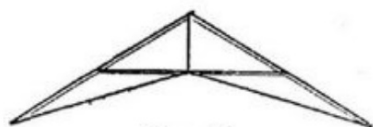

Fig. 52.

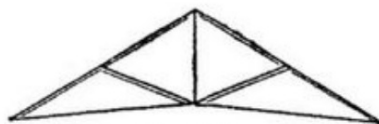

Fig. 53.

Afb. 9. Deutscher Dachstuhl. (Tekening uit: Lueger 1904, p. 527)

Het lexicon van Lueger toont dezelfde afbeelding, maar toont daarnaast een constructie waarbij de tussentrekstaven horizontaal naar het centrale knooppunt lopen (afb. 9). De eerste afbeelding is vergelijkbaar aan de situatie van het stoomgemaal in Abbenbroek. De tweede afbeelding is dan weer vergelijkbaar met de situatie van het fouragemagazijn in Deventer.

Het is niet ondenkbaar dat ook Janse het lexicon van Lueger in handen heeft gekregen en *deutscher Dachstuhl* letterlijk heeft vertaald tot *Duits Spant*. Janse benadrukte in zijn proefschrift meermaals de terminologie te gebruiken die ook in de tijd van constructie werd gehanteerd.²⁴

Hoewel deze lexicons niet als eerste de constructie als *deutscher Dachstuhl* aanduiden, hebben ze er in ieder geval wel voor gezorgd dat de terminologie wijd verspreid geraakte, en wellicht zo ook ons bouw- en architectuurhistorisch jargon kleurde.²⁵

IS HET SPANT IN HAARLEMMEERSTRAAT 164 EEN ‘DUITS SPANT’?

Het is opmerkelijk dat de twee hierboven besproken Duitse spanten, die van het fouragemagazijn en die van het stoomgemaal, van elkaar afwijken in materiaalgebruik en constructie. Ook het spant in het pand Haarlemmerstraat 164 is afwijkend. Zo is het spant geheel in ijzer, heeft het gebogen spantbenen en is het met de muren verbonden door middel van schetsplaten. Dit leidt tot de vraag of het spant ondanks deze verschillen ook onder het type Duits spant valt.

Bij de beschrijvingen van Lueger en Meyer valt op dat de term ‘Duits Spant’ al sinds de vorige eeuwwisseling niet eenduidig is en een gekunstelde

²⁴ Janse 1989, pp.7/63. Daarnaast leverde een korte internetsteekproef geen recente resultaten op voor ‘deutsche Dachstuhl’. Het is dus onduidelijk of het in de moderne literatuur nog steeds zo genoemd wordt.

²⁵ De term ‘deutsche Dachstuhl’ werd in de 19de eeuw wel al gebruikt, maar naast andere termen. Zie bv.; Fritsch, K. E. O., *Deutsches Bauhandbuch: Eine Systematische Zusammenstellung der Resultate*, Hagen 1879, herdruk London 2013, pp. 234-5; In een eerdere versie van *Meyer's Großes Konversations-Lexikon*, die van 1885-1892, werd de *Deutscher Dachstuhl* echter nog niet opgenomen.

benaming is voor een constructie die zowel in een ijzeren, houten of hybride samenstelling kan voorkomen.

Laat het nu net dit eenvoudig principe zijn, dat constructief toelaat om in verschillende materialen te worden gebouwd, wat dit type spant zo bijzonder maakt. Daarom moet een definitie van deze spantconstructie juist deze bijzonderheid benadrukken.

Een constante in de illustraties en ook in de constructies is dat de spatkrachten (grotendeels) worden opgevangen door de voet- en tussenpunten d.m.v. ijzer of hout centraal met elkaar te verbinden en vervolgens dit centrale punt op te hangen aan de top van de spantconstructie.

Vanuit deze constante, een definitie als het ware, is het gerechtvaardigd om ook het spant in de Haarlemmerstraat 164 als 'Duits Spant' te benoemen.

Het feit dat de constructie gebogen is, geheel uit ijzer is vervaardigd, of verbonden is met een schetsplaat doet hier geen afbreuk aan. Het is in feite een bekrachtiging van de arbitraire naamgeving waar de bouwkundige experimenten, die vanaf de tweede helft van de 19de eeuw plaatsvonden, mee benoemd werden.

CONCLUSIE

Dit artikel wil in de eerste plaats de aandacht vestigen op de vondst van een Duits spant in Haarlemmerstraat 164 te Leiden. De bijzondere spantconstructie was niet zozeer vanuit bouwtechnisch oogpunt ontworpen, maar als architecturaal pronkstuk zichtbaar voor het winkelende cliënteel. Het maakte deel uit van een totaalontwerp met Art Nouveau-motieven. Het betreft slechts het derde Duitse spant ooit aangetroffen in Nederland. Ook is het, in Nederland, het jongste Duitse spant, het enige Duitse spant volledig in ijzer vervaardigd en tot dusver het enige spant waarvan het huidig bestaan is gedocumenteerd. Het is daarnaast omwille van zijn gebogen spantbenen wellicht uniek tot ver buiten de eigen landsgrenzen.

De vondst van het spant leidde tot vragen omtrent terminologie en verwantschap, onder meer gevoed door het problematisch gebruik van de term 'Duits spant' in de Nederlandse literatuur.

Een antwoord werd gevonden in twee Duitse lexicons die in het begin van de 20ste eeuw de wetenschappelijke en technologische nieuwigheden uit de industriële revolutie inventariseerden. In deze lexicons, die ook in Nederland een wijde verspreiding kenden, komt de term *deutscher Dachstuhl* voor dat wellicht letterlijk vertaald werd naar Duits spant.

Op deze wijze wil dit artikel, in de eerste plaats een signalering van een bijzondere spantconstructie, een bijdrage en stimulans leveren aan het bouw- en architectuurhistorisch onderzoek van moderne constructies en diverse benamingen in de literatuur.

BIJZONDERE BEVINDINGEN IN NOORDWIJK

BIJZONDERE BEVINDINGEN IN NOORDWIJK: EEN 15DE-EEUWSE KELDER, EEN MUURSCHILDERING UIT 1899, EEN WATERPUT IN EEN KAASKELDER EN STIJLTJES
MICHEL VAN DAM, BAAC BV

Het Zuid-Hollandse dorp Noordwijk was lang *terra incognita* op het gebied van de bouwhistorie. De afgelopen jaren is echter een grote inhaalslag gemaakt en wordt meer en meer stelselmatig bouwhistorisch onderzoek verricht in opdracht van de gemeente. Twee recente onderzoeken, met bijzondere vondsten, worden hieronder uiteengezet.

DOELENSTEEG 1, GEBOUW SARTORIUS

Op de hoek van de Voorstraat en de Doelensteeg in Noordwijk bevindt zich het pand Voorstraat 55A/Doelensteeg 1 dat in 1899 werd gebouwd en de naam 'Sartorius' draagt. In januari 2014 vond een ingrijpende verbouwing plaats, waarbij de restanten van twee oude kelders werden gevonden en op de verdieping een restant van een afwerking uit 1899. De vondst van deze zaken vormde de aanleiding voor een kort bouwhistorisch onderzoek.

Afb. 1. Het gebouw Sartorius in 1980.
(Genootschap Oud Noordwijk)

INLEIDING

De Voorstraat is de oudste straat van het dorp en maakte onderdeel uit van de Heerenweg die de dorpen Noordwijk en Katwijk verbond. Er wordt algemeen van uitgegaan dat de zeven boerderijen die omstreeks 866 aan de St. Maartenskerk behoorden en worden vermeld in de 'Catalogus Bonorum Ultrajectina', zich aan de huidige Voorstraat bevonden: *In Nortgho Mansus VII*. Dit geschrift is tevens de eerste geschreven

vermelding van het dorp Noordwijk.¹

De naam Doelensteeg houdt verband met het schuttersgilde St. Joris (opgericht in 1477) dat tussen 1546 en 1554 een stuk grond aan de huidige Offemweg als schuttershof in gebruik nam. Het gilde is het oudste van Nederland (ook één van de oudste in Europa) en maakt nog steeds gebruik van de schuttershof.

Noordwijk-Binnen groeide uit tot een groot dorp met stadse trekken. In 1396 werden stadsrechten verleend, maar deze werden in 1397 weer ingetrokken toen bleek dat de aanvragers niet gerechtigd waren. De toekenning van de status als bedevaartplaats in 1429 zorgde voor economische voorspoed. In 1450 werd het dorp echter zwaar getroffen door een grote brand, waarbij een groot deel van het dorp (inclusief de kerk) aan de vlammen ten prooi viel. Het dorp maakte vanaf de tweede helft van de 16de eeuw een periode van groei door vanwege de kruidenteelt en vanaf de 17de eeuw kwam daar ook de bloembollenteelt bij. Deze groei maakte dat de bebouwing in het dorp toenam en er aan de Voorstraat vrijwel gesloten gevelwanden ontstonden.

De bebouwing aan de Voorstraat ontwikkelde zich tot een mengeling van grote panden die door de gegoede burgerij bewoond werden (of als kostschool in gebruik waren) en meer kleinschalige bebouwing. Tot in de tweede helft van de 20ste eeuw waren veel van de panden in gebruik als (buurt)winkel. De Voorstraat heeft zich tot woonstraat ontwikkeld door recente gemeentelijke verordeningen.

GEBOUWTYPE EN BOUWGESCHIEDENIS IN HOOFDLIJNEN²

Het gebouw 'Sartorius', zoals het in de volksmond genoemd wordt, staat op een breed, diep rechthoekig grondvlak op de hoek van de Voorstraat en de Doelensteeg in het oudste deel van de dorpskern. Het ligt in de directe nabijheid van de middeleeuwse St. Jeroenskerk, het Hof van Holland en het Lindenplein. Het gebouw omvat een begane grond en een verdieping onder een zadeldak.

De vroegste vermelding van een huis op deze locatie dateert van rond de tweede helft van de 16de eeuw. Het betrof een huis op een perceel dat noordoostelijk grensde aan het huidige pand Voorstraat 55 terwijl langs de zuidoostzijde een brede steeg liep.

Naar het zich laat aanzien werd dit pand, of een voorganger ervan, rond het einde van de 15de eeuw gebouwd. Noordwijk maakte in de 15de eeuw een periode van (relatieve) economische voorspoed mee, maar werd in 1450 getroffen door een zware brand. Omdat bij het bouwhistorisch onderzoek is gebleken dat voor het optrekken van het muurwerk ruim gebruik werd

¹ Kloos 1928, p. 11.

² De gegevens over de verkoop- en bewoningsgeschiedenis zijn afkomstig uit Hekkens, Schelvis en 't Hooft, 2003, p. 70-71.

gemaakt van oude, 14de-eeuwse, bakstenen,³ is het niet ondenkbaar dat na de brand een 14de-eeuwse voorganger werd gesloopt die (deels) in steen was opgetrokken.

KELDER

Het 15de-eeuwse pand werd gebouwd met een forse, diepe kelder aan de straatzijde. Zoals gebruikelijk was had het pand een fundering op staal, dat wil zeggen dat de muren via een strookfundering rechtstreeks op het (dek) zand werden opgetrokken. Het is mogelijk dat het gebouw boven de kelder (deels) uit hout was vervaardigd. Zowel tussen de 15de-eeuwse bouwmuur en de bouwmuur van Voorstraat 55, als langs de zuidwestelijke bouwmuur is bij het bouwhistorisch onderzoek een druiptrook van circa 24 cm breed aangetroffen.⁴

Na 1578 werd het pand aangekocht door metselaar Pieter Wenensz. die mogelijk een nieuw pand liet optrekken, met behoud van de kelder. In een

Afb. 2. Opname van het aangetroffen kelder restant. Opname vanaf de linker zijmuur in de richting van de voorgevel. (foto M. van Dam, BAAC bv)

³ Zie Orsel 2007, p. 22.

⁴ Dit wijst erop dat op een zeker moment ook aan de zuidoostzijde bebouwing was verrezen. Binnen de kaders van het onderzoek is niet duidelijk geworden hoe dit zich verhoudt met de beschreven eigendomsgeschiedenis.

onbekend jaar werd de kelderentree in de achterwand gewijzigd en werd een nieuwe trap aangebracht. Op basis van de handgevormde (17 x 9 x 4 cm) bakstenen kan de bouwtijd van deze trap in de 18de eeuw geplaatst worden.

In 1828 werd het gebouw gesloopt, waarna het braakliggende perceel bij de tuin van Voorstraat 55 werd getrokken. Kort daarna werd Voorstraat 55 voorzien van een plee welke werd aangesloten op de beerkelder die tegelijkertijd werd aangebracht. Deze beerkelder werd gebouwd in het deel dat in 1828 bij de tuin werd getrokken.

In 1882 werd het perceel aangekocht door de R.K. parochie die er rond het einde van de 19de eeuw een schoolgebouw liet optrekken. Het gewelf van de 15de-eeuwse kelder werd gesloopt om één gelijkvloers niveau te maken. Tot die tijd stak de kelder boven de vloer van de begane grond uit, waardoor er een opkamer aanwezig was. De beerput van Voorstraat 55 werd dichtgezet. De school werd in 1899 gebouwd naar een neorenaissancistisch ontwerp met een zeer zorgvuldig gedetailleerde voorgevel. De architect is vooralsnog onbekend. De verdieping werd voorzien van een zeer representatieve wandafwerking en een houten tongewelf, waarbij de houten gewelfribben tegen de kapspanen waren aangetimmerd.

KELDERS EN DRUIPSTROKEN IN DE VOORSTRAAT

Dee bebouwing aan de Voorstraat wordt gekenmerkt door forse panden met een sprekende architectuur. Deze panden zijn niet zelden het resultaat van een 17de- of 18de-eeuwse samenvoeging van oudere (middeleeuwse) panden. De voorgevels werden dan gesloopt waarna een nieuwe voorgevel werd opgetrokken die beide percelen omvatte. Ook kwam het voor dat de oude gebouwen werden gesloopt en nieuwbouw over twee percelen werd opgetrokken. In beide gevallen bleven doorgaans de kelders van de voorgangers behouden. In het laatste geval werd vaak de gelegenheid aangegrepen om de ruimte van de druipstroken te benutten voor het optrekken van bouwmuren.

Concrete voorbeelden van samengevoegde panden met oude kelders zijn in de directe nabijheid te vinden: Voorstraat 48, Voorstraat 54 en Voorstraat 79 (Hof van Holland). De kelders dateren, voor zover kon worden bepaald, uit de vijftiende eeuw.

Druipstroken zijn in de Voorstraat (nog) niet aangetroffen. Wel is tussen de panden Douzastraat 75 en Pickéstraat 1 een druipstrook aanwezig.

SCHILDERING

Het plaatsen van een hoekkachel op de begane grond (in de zuidwesthoek) van Gebouw Sartorius heeft ervoor gezorgd dat een deel van de oorspronkelijke rijke afwerking bewaard is gebleven: een geschilderd fragment werd op de voorgevel (west) aangetroffen. De schildering wordt begrensd door een geschilderde imitatie natuurstenen plint met schareerslag die oorspronkelijk aansloot op de houten plint langs de wanden. Hierboven is een

Afb. 3. Detail van de scheiding tussen het onderste- en het bovenste deel van de beschildering. (foto M. van Dam, BAAC bv)

opengeslagen doek of gordijn zichtbaar dat is voorzien van gestileerde Franse lilies. De plint en het gordijn lijken uit de hand te zijn geschilderd. Dit deel wordt afgesloten door een band met gesjabloneerde wielvormen. Hierboven zijn vierkanten en rechthoeken geschilderd en dit bovendeel van de schildering wordt aan de onderzijde begrensd door een brede band met voluutvormen die uitkomen in gestileerde relievvormen. De bovenzijde van de hele schildering wordt begrensd door een brede band met elkaar kruisende diagonalen en relievvormen. Ook deze elementen lijken uit de hand te zijn geschilderd. De schildering dateert met grote waarschijnlijkheid uit de bouwtijd van 1899.

BOERDERIJ PICKÉSTRAAT 7

In de zomer van 2013 heeft een bouwhistorische verkenning plaatsgevonden naar de voormalige boerderij Pickéstraat 7, waarbij een bijzondere waterput werd gevonden in de kelder.⁵ De oudste vermelding van een pand op deze locatie dateert uit 1541. Vanaf 1807 is de boerderij in bezit van de familie Van der Plas.⁶ Het gebouw geniet geen bescherming.

De Pickéstraat bevindt zich in het westelijk deel van de historische dorpskern van Noordwijk-Binnen en maakt deel uit van de oude landverbinding tussen

⁵ BAAC Rapport B-13.0157

⁶ Vriendelijke mededeling Harrie Salman.

de kern Noordwijk aan Zee en Noordwijk-Binnen. In de *legger der wegen en voetpaden* (1850) wordt de straat gedeeltelijk Oude Zeestraat en Oude Zeeweg genoemd.⁷ In de straat bevond zich de St. Maartensbrug over de Maandagse watering. Dit is één van de oude waterlopen die de dorpskern omsloten. De bebouwing in dit gebied van de dorpskern werd van oudsher gekenmerkt door relatief kleinschalige, veelal vrijstaande bebouwing met een agrarische functie. Dit in tegenstelling tot de Voorstraat en de Kerkstraat die een meer kleinstedelijk karakter hadden met een dichte bebouwingsgraad en, vooral in de Voorstraat, grote panden met een rijke architectuur. Toch kan worden gesteld dat Noordwijk-Binnen tot ver in de 20ste eeuw een overwegend agrarisch karakter had. Veel van de boerenbedrijven zijn inmiddels verdwenen waarna de boerderijen voor bewoning geschikt werden gemaakt of werden gesloopt.

De boerderijen waren doorgaans kaasboerderijen die tot aan de 16de eeuw vooral een lokale afzetmarkt hadden. Vanaf het derde kwart van de 16de eeuw veranderde dit toen de omringende steden groeiden en ook van daaruit vraag kwam naar hun producten.⁸ Om aan deze vraag te kunnen voldoen werd een goede, koele opslag en voldoende ruimte voor de bereiding van de kaas noodzakelijk. De boerderijen, waarvan de meeste nog in hout opgetrokken zullen zijn geweest, werden uitgebreid met een zogenaamde 'stenen kamer': een in steen opgetrokken aanbouw met een koele, half verdiepte kelder, verder een opkamer waar de kazen konden rijpen, en een bergzolder. De kelder lag vaak georiënteerd op het koelere noordoosten. In de 17de eeuw vond opnieuw schaalvergroting plaats en werden ook de woonhuizen en de aangebouwde stallen 'versteend'. Door deze verbouwingen kregen de boerderijen vaak een L- of T-vormig grondvlak dat gevormd werd door het woonhuis en de aangebouwde stal.

Afb. 4. De band die de schildering afsluit. (foto M. van Dam, BAAC bv)

WATERPUT

Pickéstraat 7 heeft eenzelfde ontwikkeling doorgemaakt. Het linker deel van het woonhuis (gezien vanaf de straat) is de stenen kamer. Het heeft een imposante kelder met een dubbel kruisribgewelf. In de zijmuren en de

⁷ Meijer, A.H., 1992, p. 179.

⁸ Salman, H. en Van Dam, M., 2012. P. 15.

Afb. 5. Opname van het woonhuis ten tijde van het
 bouwhistorisch onderzoek. (foto M. van Dam, BAAC bv)

achtermuur zijn kaarsnissen aanwezig, iets dat er duidelijk op wijst dat de kelder niet alleen voor opslag werd gebruikt. Even interessant als uniek is de waterput die zich in de rechter hoek van de kelder bevindt. Vooral nog zijn in Noordwijk geen andere kelders met een waterput bekend. De huidige keldertoegang dateert vermoedelijk uit de 17de eeuw. De stenen kamer werd in die tijd met een voorhuis en een werkkeuken uitgebreid en zo verbonden met de stal die in dezelfde tijd in steen

werd opgetrokken. Om de opkamer te bereiken werd een eenvoudige spiltrap geplaatst. Het trapportaal werd afgewerkt met een plint van Delftsblauwe tegeltjes met een *herdermotief*.⁹ De stookplaats in de opkamer kwam te vervallen en er werd een nieuwe zoldervloer aangebracht.

STIJLTJES

Na enkele uitbraken van veepest in de eerste helft van de 18de eeuw ging het de boeren in Noordwijk rond het derde kwart van de 18de eeuw weer voor de wind.¹⁰ Uitbreiding van de veestapel en ook verbouwingen aan de boerderijen werden doorgevoerd, zo ook bij Pickéstraat 7. In de opkamer werd een fraaie kastenwand geplaatst en de kapconstructie van het gehele woonhuis werd vernieuwd. Opvallend bij de kapconstructie is de aanwezigheid van stijltjes die in de dekbalken gepend zijn en de gordingen ondersteunen. Deze constructie behoort tot de oorspronkelijke opzet, en is zeldzaam te noemen. Ook het pand Kerkstraat 1 heeft een dergelijke constructie gehad. Dit blijkt uit een bouwtekening uit 1949. In Noordwijk is dit type kapconstructie buiten Pickéstraat 7 voornamelijk niet in situ aangetroffen.

De kap is niet voorzien van daksporen, maar heeft een verticaal dakbeschot dat direct over de gordingen is gelegd. In diverse panden in Noordwijk is een dergelijke situatie aangetroffen waardoor er sprake lijkt te zijn van een lokaal gebruik. Ook op foto's van andere historische panden die genomen werden

⁹ Vergelijkbaar met: Pluis, 1998, p. 556, C.08.00.09, circa 1650.

¹⁰ Salman, H. en Van Dam, M., 2012. P. 16.

Afb. 6 De fraaie kelder van de stenen kamer, met rechts de waterput. (foto M. van Dam, BAAC bv)

tijdens de sloop ervan zijn vrijwel uitsluitend daken met een verticaal beschot te zien. In de nabijgelegen stad Leiden zijn dergelijke daken een uitzondering.¹¹

Niet alleen het woonhuis werd verbouwd, maar ook de stal. Concrete gegevens over het gebruik van de stal en de doorgevoerde wijzigingen ontbreken door 20ste-eeuwse aanpassingen. Mogelijk werd het deel van de stal dat grenst aan het woonhuis ingericht als spoelkeuken. In het metselwerk van één van de dichtgezette gevelopeningen is een ingekraste graffito aangetroffen met het jaartal 1770. Het is goed mogelijk dat de verbouwingen in dit jaar plaatsvonden.

Hoewel al rond het midden van de 18de eeuw de belangrijke ontwikkeling van de karnmolen plaatsvond en in deze tijd veel boerderijen hiermee werden uitgebreid, zou het tot ná 1832 duren voor aan Pickéstraat 7 een karnhuis met karnmolen werd toegevoegd. Op de kadastrale kaart uit het genoemde jaar is deze namelijk nog niet aanwezig. Mogelijk werd in de tijd, dat de karnmolen

¹¹ In Leiden zijn slechts enkele kappen zonder sporen en een verticaal dakbeschot aangetroffen. Twee daarvan hebben een 17de-eeuwse bouwtijd, de overige dateren uit het tweede helft van de 18de eeuw. Vriendelijke mededeling Edwin Orsel, gemeentelijk bouw-historicus te Leiden.

Afb. 07 Opname van één van de kapspanen boven het woonhuis. (M. van Dam, BAAC bv)

gebouwd werd in de spoelkeuken, er een zomerverblijf ingericht. Dit was ten tijde van het onderzoek nog aanwezig, maar werd aan het begin van 2014 gesloopt. In de 20ste eeuw werd de boerderij met enkele kleine aanbouwen uitgebreid en in pandig gewijzigd. Zo werd de werkkeuken tot woonkamer verbouwd en voorzien van een fraaie marmeren schouw.

TOEKOMST VAN HET PAND

Het onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van de gemeente, want sloopplannen vormden de directe aanleiding. Naar aanleiding van de resultaten die het bouwhistorisch onderzoek hebben opgeleverd wordt nu gestreefd naar behoud van het pand, waarbij de stal helaas in zeer slechte bouwtechnische staat is en niet behouden zal kunnen blijven.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR EN BRONNEN

Hekkens, W.Th.J.M., J.L. Salman & H. Salman (red.), *Aan zee en op de geest, een nieuwe geschiedenis van Noordwijk*, Noordwijk 2011.

Kloos, J., *Noordwijk in den loop der eeuwen*, Noordwijk 1928 (herdruk 1986)

Orsel, E.D., 'Rijswijkers in Leiden. Algemeen overzicht van bakstenen en metselwerk in Leiden en signalering van zestiende- en zeventiende-eeuwse kenmerken', in *Bodemonderzoek in Leiden 20*, Leiden 2007.

Puis, J., *De Nederlandse tegel*, Leiden 1998.

Regionaal archief Leiden - 1922-22 bouw van een keuken, Pickéstraat 5, sectie F nr. 2682 1922

Regionaal Archief Leiden, Gemeente Noordwijk, nummer toegang 900, inventarisnummer 2358+786

Salman, H., M. van Dam, *De Klei in Noordwijk, een wandeling door 500 jaar geschiedenis*, Noordwijk 2012.

Scheffert, C. en R van Lit, *Boerenerfgoed. Het boerderijenboek van Voorschoten en Wassenaar*, Hollandsche Rading 2006.

Schelvis, H.A., F.W. t Hooft & W.Th.M. Hekkens, *Van karrespoor tot klinkerweg*, Noordwijk 2003.

EEN KLEINE GESCHIEDENIS

VAN EEN GOEDE TREK

MARIEKE VAN ZANTEN

Op onze internetsite bouwhistorie.nl worden met regelmaat columns en artikelen geplaatst. Het zijn vaak korte of wat langere overpeinzingen die direct of indirect met onze bouwhistorie te maken hebben. De actuele columns kunt u op de website vinden onder het tabblad 'column', de wat oudere columns en artikelen treft u onder het tabblad 'bergzolder'. Een van de oudere columns (2013) over schoorsteenkapen: 'Pijperij' treft u hieronder aan. Het is een kleine aanzet van een zoektocht naar een alledaags onderwerp. Na de plaatsing van het stuk op onze website ontving ik regelmatig reacties van mensen met voorbeelden van nog bestaande schoorstenen, schoorstenen op schilderijen of andere opmerkelijke zaken op het dak. De zoektocht ging verder en de uitkomst daarvan is de aanleiding dat de column hier een follow-up krijgt.

COLUMN ' PIJPERIJ'

Regelmatig worden bouwaanvragen ingediend voor grote afvoerpijpen van horecakeukens in historische binnensteden. Van die grote, ronde, aluminiumkleurige afvoerpijpen langs gevels, hoog boven de daken uitstekend en vaak vastgezet met klemmen en tuidraden. In een beschermd gezicht of aan monumenten vinden de meeste mensen, die een beetje begaan zijn met historische bebouwing, die afvoerpijpen misschien wel heel praktisch maar vooral ook lelijk en niet passend. Of vergis ik me?

Ik mag graag kijken naar schilderijen van Oude Meesters, en dan met name die schilderijen waar een gebouw op staat. 'n Kleine beroepsdeformatie denk ik. In het pas heropende Rijksmuseum zag ik een schilderij van de St.-

Antoniuswaag in Amsterdam, gemaakt door Isaak Ouwater/ Isaac Oudewater in 1785. Uit een tijd dus dat onze stadsgezichten nog in de maak waren en nog niet beschermd werden.

Afb. 1 Schilderij
St. Anthoniuswaag,
Amsterdam, door Isaak
Ouwater, 1785. (Collectie
Rijksmuseum Amsterdam.)

Afb. 2. Detail schilderij St. Anthoniuswaag, Amsterdam.

Al turend naar het schilderij zag ik dit detail (afb. 2) van de Waag: twee verlengde schoorstenen, geknikt en gevorkt, die als een soort haarvaten boven het dak uitstaken. Grappig.

Verder turend werd het nog bijzonderder. Op de achtergrond zag ik een paar panden met een heel arsenaal aan geluiddempende, luchtfilterende pijperij op de daken: met suskasten en al, lijkt het.

Nog even verder ingezoomd. Wat zijn dat voor dingen? Friet van Piet en Schransen bij Jansen *avant la lettre*? Of zijn die vierkante kasten duiventillen? Of alleen bedoeld voor een goede trek? Of om vonken op te vangen? Wie het weet mag het zeggen (afb. 3 en 4).

Afb. 3 en 4.
Details schilderij
St. Anthoniuswaag

Nieuwsgierig geworden keek ik naar andere schilderijen van Isaak Ouwater. Hij schilderde dergelijke opzetstukken lang niet op al zijn stadgezichten, maar toch op enkele. Ook op 'voornamen' panden. Hier een voorbeeld van twee panden aan de Keizersgracht, geschilderd in 1787 (afb. 5). hetzelfde beeld. Vrij logge, grijze, verlengde schoorstenen, geknikt en gevorkt en hier is opnieuw niet geprobeerd ze enigszins achter de mooie gevels te verstoppen. Blijkbaar hoorden ze er gewoon bij.

Ondanks dat Isaak Ouwater bekend staat als een nauwkeurige schilder, toch even snel een vergelijkend warenonderzoekje gedaan. Op veel schilderijen van stadsgezichten komt de pijperij niet voor, ze staan wel op enkele prenten die zijn vervaardigd door Carel Frederik Bendorp naar tekeningen van Jan Bulthuis. Een voorbeeld van zo'n prent is die van het Stads Weeshuis en Sint Anthony Gasthuis te Leeuwarden (afb. 6), gemaakt rond 1790: vrij logge schoorstenen, geknikt en vertakt, alleen lijken de bovenste stukken hier zelfs gemetseld te zijn.

Afb. 5. Schilderij panden aan de Keizersgracht, Isaak Ouwater 1787. (Archief familiedeclercq.nl)

Ruim een halve eeuw later, in 1852, maakte Eduard Isaak Asser een zoutdruk (een vroeg soort fotografie) van het dakenlandschap van Amsterdam, gezien vanuit zijn eigen huis (afb. 7). Op het dak van de burelen even verderop staan weer die geknikte, vorkachtige voorwerpen.

Al biedt Assers prent een hard bewijs voor de langdurige toepassing van dergelijke schoorsteenverlengingen – ‘Zoutdrukshop’ bestond toen nog niet, denk ik – vind ik die van Isaak Ouwater toch mooier. Tja... ‘mooi’ en ‘passend’ vinden we tegenwoordig onze nieuwe afvoerpijpen nog steeds niet, denk ik. ‘Historisch verantwoord’ zijn ze dan weer wel! Mits vierkant, geknikt, gevorkt en getand! Althans, als ik dit voorzichtig mag concluderen op basis van dit mini-onderzoekje. Het geeft te denken...

Afb. 6. Gravure door Carel Frederik Bendorp van het Stads Weeshuis en Sint Anthony Gasthuis, Leeuwarden 1790. (Collectie Rijksmuseum Amsterdam)

Afb. 7. Zoutdruk van dakenlandschap in Amsterdam, door E. I. Asser, 1852.
(Collectie Rijksmuseum Amsterdam)

HET VERVOLG: EEN KLEINE GESCHIEDENIS VAN EEN GOEDE TREK

Een van de reacties was een mogelijk antwoord op wat de vierkante bakken op de schoorstenen zijn. Guido Steenmeijer maakt in zijn boek *Tot cieraet ende aensien deser stede, Arent van 'sGravensande Architect en ingenieur Ca 1610-1662* een melding over schoorsteenkasten. Steenmeijer beschrijft enkele huizen die in de nissen tegen de Pieterskerk aan zijn gebouwd en meldt over de schoorstenen daarvan: 'in 1649 zouden op last van de Magistraat wegens brandgevaar de trekbevorderende houten 'bakken' op de kolossale schoorstenen door steen worden vervangen'. Of hij letterlijk de tekst heeft overgenomen uit een archiefstuk of dat het bij de bewoording 'trekbevorderende houten bakken' om een interpretatie gaat is bij mij nog niet bekend, maar het lijkt er op dat die puzzel is opgelost.¹ Edoch, mocht iemand in het Archief van Leiden komen en tijd over hebben dan hou ik me aanbevolen te horen wat er letterlijk staat. Bijgaand wel een afbeelding van de huizen rondom de Pieterskerk waar het om lijkt te gaan (afb. 8).

Afb. 8. Tekening Pieterskerk, Leiden door H.P. Schouten, 1749. (foto Pieterskerk.com)

Hier nog een voorbeeld van H.P Schouten uit 1779: een gezicht op de Oude Kerk in Amsterdam (afb. 9). Alhoewel Schouten niet bekend stond als een realistische schilder wat details betreft lijken me de hoge en verlengde schoorstenen naast het grote kerkgebouw plausibel. De verlengingen lijken van hout te zijn al ben ik daar niet zeker van. Opvallend zijn de ronde kappen op de verlengstukken.

Afb. 9. Tekening Oude Kerk, Amsterdam, door H.P. Schouten, 1779. Detail van de schoorstenen. (foto Stadsarchief Amsterdam)

¹ RAL SA115031 BGDbsf, fol. 1 (31 juli 1649)

Afb. 10.
Foto van het
dakenlandschap
van Amsterdam
door Jacob Olie,
1863. (Beeldbank
Amsterdam)

Een andere suggestie kreeg ik om eens te kijken naar een speciale foto in de beeldbank van Amsterdam. Hier bevindt zich een fotocollectie van hele vroege foto's van de pionier van de fotografie: Jacob Olie (afb. 10). Omdat de vroegste fotografie een zeer lange sluitertijd nodig had was het wenselijk om iets

te fotograferen wat zo weinig mogelijk bewoog; geen straten met bewegende mensen, geen dieren, geen bomen. Het fotograferen van gebouwen en het dakenlandschap was hierom misschien wel een ideaal onderwerp. Misschien werden dit soort 'dakenkiekjes' zelfs alleen als test gemaakt. Ik ben er blij mee want hier is heel mooi het Amsterdamse dakenlandschap te zien met daarop veel schoorstenen met verlengingen. We zien stellages aan en op de schoorstenen die voorzien zijn van houten timmering of betimmeringen in een gladder materiaal (lood of zink?) ondersteund door latten of ankers. Van de rechthoekige opbouw aan de achterzijde is onduidelijk van welk materiaal het is. Allen hebben ze een afdekking om de trek te bevorderen en het verspreiden van vonken tegen te gaan. Ook hier zien we de bijzondere afgeronde afdekkingen terug (schoorsteen linksvoor).

Een voorbeeld uit Amsterdam is te zien op een foto uit 1857: de Reguliersgracht (afb. 11) waar allerlei bakken en vertakte schoorstenen gebouwd zijn.

Afb. 11. Foto Reguliersgracht Amsterdam, 1857. (Beeldbank Amsterdam)

Op een gravure van de Klovenierswal (afb. 12) staan nieuwe, grote schoorstenen die je bijna gaat toejuichen.

Afb. 12. Gravure Klovenierswal te Amsterdam, H.P. Schouten, 1781. (Beeldbank Amsterdam)

Maar er doen zich ook nieuwe ontdekkingen voor die het dakenlandschap hebben veranderd: de opkomst van de ‘gek’ en de ‘kwibus’. Een gek is een houten of ijzeren draaibare kap op de schoorsteen, voorzien van een windvaan waardoor hij zichzelf van de wind afdraait en zo altijd zorgt voor een goede trek. Volgens het etymologisch woordenboek is het woord ‘gek’ afkomstig van het Duitse ‘geigen’ (heen en weer bewegen) of Noors ‘geiga’ (wiebelen). De zelfde herkomst geldt voor het woord ‘giek’, van een schip. Een variant van de gek is de kwibus die een iets grotere opening heeft. Je ziet ze op historische tekeningen maar er zijn ook mooie voorbeelden van een gek (of kwi-bus?) met een haas als windvaan te zien op de schoorstenen van de Menkemaborg in Uithuizen (afb. 13). De datering is niet zeker maar deze komt al voor op een schilderij van J.Stormer uit 1858.

Afb. 13. Menkemaborg Uithuizen. (Foto auteur, 2013)

Vermoedelijk waren ze in het begin alleen voor de wat rijkere weggelegd en kwamen ze pas binnen handbereik van de gewone man toen massaproductie mogelijk was. In 1898 maakt dagblad De Telegraaf melding van een voor Nederland nieuw product: *Johns draaibare plaatstalen schoorsteenkap en vonkenvanger*. De schoorsteenkap is gepatenteerd door de Amerikaan H.W. Johns en in andere delen van Europa dan al erg populair. En net als bij de gek zorgt de kap of ook wel ‘helm’ genoemd voor een goede trek door te draaien op de wind. Johns kap scheen het goed te doen, ook als de schoorsteen niet

boven de nok uitkwam of als er veel huizen in de omgeving waren. Het bericht meldt: *het maakt het optrekken van de schoorsteen en het plaatsen van zinken buizen overbodig*. De kap wordt zelfs aanprezen als *ventilator voor afvoer van warme lucht of 'slechte dampen'* in alle mogelijke gebouwen. Daarbij is een roet- en vonkenvanger in de schoorsteenkap geconstrueerd, wat een noviteit was ten opzichte van de al bestaande draaibare kappen. Ook maakt het bericht er melding van dat deze draaibare kap geruisloos is, in tegenstelling tot anderen. (Die van de Menkemaborg 'squeekt' inderdaad een beetje bij het draaien.) Ze werden nog lang gebruikt: de stalen kappen, want een modernere variant, al dan niet vernieuwd, is te zien op de schoorsteen van de onlangs herbestemde Moutfabriek in Roermond uit 1947 (afb. 14).

De aanzet van de zoektocht leverde fraaie beelden op en het is duidelijk geworden dat de schoorstenen – en daarmee ons dakenlandschap erg zijn veranderd door vernieuwde technieken, regelgeving en doordat we bijna geen open vuur meer hebben. Het bevestigde ook de gedachte dat ons dakenlandschap slechts een momentopname is en aan verandering onderhevig was, is en blijft.

Afb. 14. Schoorsteen met kap van de Moutfabriek in Roermond (Wikipedia)

Met dank aan: Edwin Orsel, Ida Stamhuis, Gabri van Tussenbroek. Door een opruimactie van de mailbox kan ik diegene die me de suggestie over de foto van Jacob Olie aanreikte niet met naam bedanken, maar bij deze!

BRONNEN:

Gerlag, A.E., 'De familie Schouten, een 18de- eeuws tekenatelier in de praktijk', in *K.N.O.B. Bulletin* 1989-3.

Philippa, M., e.a., *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*, Amsterdam Univ. Press 2003-2009. Steenmeijer, Guido, *Tot cieraet ende aensien deser stede Arent van 'sGravensande Architect en ingenieur, ca 1610-1662*, Leiden 2005.

De Telegraaf, dagblad, 1898.

Info over Jacob Olie: Stadsarchief Amsterdam

VLAAMS VERBAND UIT DE GOUDEN EEUW

GABRI VAN TUSSEN BROEK

Tijdens de gecombineerde editie van de Dag van de Stadsarcheologie met het Bouwhistorisch Platform, op 30 oktober in de aula van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te Amersfoort, ontstond na een van de presentaties discussie over de term en het gebruik van Vlaams Verband.

Collega bouwhistoricus Edwin Orsel wist een vragensteller al fijntjes duidelijk te maken dat we als bouwhistorici het Vlaams verband kennen als een consequente afwisseling van één strek en één kop en dat we dit doorgaans globaal voor 1325 dateren.

Op pagina 138 van de *Inleiding in de bouwhistorie* is bovendien te vinden: ‘Het Vlaams verband is meer aan te treffen in zuidelijk Nederland, het Noords en Engels verband in noordelijk Nederland.’ Tegen studenten vertellen we daarbij dat het daarnaast ook belangrijk is om naar de metselmortel, het soort steen en de context te kijken, want in de late 19de en vroege 20ste eeuw wordt er weer vrolijk op los geëxperimenteerd met metselverbanden, dus dit verband alleen is vanzelfsprekend geen garantie dat je ook echt met middeleeuws muurwerk te maken hebt.

Dat Vlaams verband ook nog na 1325 incidenteel wordt aangetroffen, kwam tijdens de discussie in Amersfoort al aan de orde. Zo werd het regelmatig in torens toegepast, maar ook in de gevel van het huis Sint Annenstraat 12 in Amsterdam, van circa 1565, was in de smalle strook boven de verdiepingsvensters Vlaams verband te vinden (afb. 1). Dat het echter

Afb. 1. Bij het pand St Annenstraat 12 te Amsterdam werd Vlaams verband boven de verdiepingsvensters toegepast. (foto Beeldbank Amsterdam)

ook in de zeventiende-eeuwse grachtengordel van Amsterdam voorkomt, moet een verrassing worden genoemd. Een voorbeeld trof ik aan op de zolder van het pand Kerkstraat 183. In de linker zijmuur, die de kopse beëindiging vormt van drie naast elkaar gelegen koetshuizen achter drie panden aan de Keizersgracht, was een consequente afwisseling van één strek en één kop toegepast, waarbij de gevelbeëindiging voorzien was van vlechtingen (afb. 2). Het koetshuis werd – samen met twee buurpanden – in 1669 gebouwd aan de achterzijde van het brede woonhuis, dat stadsarchitect Daniel Stalpaert aan de Keizersgracht liet bouwen. Van 1731 tot 1733 vond een ingrijpende verbouwing plaats.

Een mooie aanleiding om andere voorbeelden van na 1325 te gaan verzamelen, om in de toekomst op deze plaats eens wat uitgebreider op het onderwerp in te gaan.

Wie suggesties heeft kan deze mailen naar g.van.tussenbroek@amsterdam.nl.

Afb. 2. Vlaams verband in de zijmuur van het pand Kerkstraat 183 te Amsterdam.
(foto G. van Tussenbroek)

LITERATUUR:

I.H. van Eeghen, 'De restauratie van Kerkstraat 183 en Daniel Stalpaert', in: *Maandblad Amstelodamum* 63(1976), 112-117.

AHF-CONGRES IN BAZEL, ZWITSERLAND

‘ALLES FASSADE?’, AHF-TAGUNG 2014 IN BAZEL

De *Arbeitskreis für Hausforschung* hield dit jaar van 29 september t/m 3 oktober 2014 zijn ‘Tagung’ in Basel-Zwitserland. Wij waren te gast bij de Kantonale Denkmalpflege Basel-Stadt. De organisatie van het congres lag in handen van Martin Möhle. De zetel van de Bazelse monumentenzorg is gevestigd in het voormalig klooster ‘Klein Klingental’.

Klooster Klein Klingental. (foto M.E. Stades)

In Basel komt de ontwikkeling van de monumentenzorg enigszins overeen met die in Nederland. Omstreeks 1900 werden de eerste lijsten opgesteld. Vanaf 1905 speelde de Heimatschutz-Verein een rol totdat, in de jaren '30 van de 20ste eeuw, de Staat de bescherming van gebouwen op zich nam. De wettelijke regeling kwam in Kanton Basel-Stadt echter pas in 1998 tot uitvoering.

Het thema van de Tagung was ‘Alles Fassade?’.

Dit gaf zeer ruime mogelijkheden tot de bespreking van gevels in het straatbeeld (‘Strassenwand’) betreffende opbouw, ritme en kleur. Verder was alles bespreekbaar wat zich voor en achter gevels afspeelde, dus behalve de buitenkant kwam ook de relatie tot de structuur, de functie en het gebruik aan bod.

Allereerst werden wij ingevoerd in ‘Basel und die Basler’ door **Martin Steinmann** (bibliothecaris Universiteitsbibliotheek). Hij behandelde voornamelijk de topografie en de ontwikkelingen van Basel tot ongeveer de 18de eeuw.

De mooie oude stad Bazel ligt op een strategisch punt aan de Rijn-bocht, daar waar de rivier haaks vrijwel naar het noorden afbuigt. Op de linker (zuid-) oever ligt 'Gross-Basel'. Op een heuvel bevindt zich het oudste gedeelte dat een laat-Keltische oorsprong heeft (1ste eeuw v.Chr.). Vervolgens ontstond er een Romeinse nederzetting en castrum (vanaf 15 v.Chr.). Ter plaatse is in de Karolingische periode een kerk gesticht (nog resterend is een buitencrypte) die later overbouwd werd door het Romano-gotische Münster (1019, 1180—'90, voltooiing c. 1500). In dit gebied heeft zich het oudste centrum van de stad ontwikkeld. Al in de 11de eeuw is een stadsmuur gebouwd, die omstreeks 1250 werd vervangen door een tweede. Een derde muur omsloot in de tweede helft van de 14de eeuw een 'bouwing' van voorsteden. Topografisch gezien is opvallend dat aan de landzijde, parallel aan de Münsterheuvel, een steile heuvel ligt. Hiertussen, in de 'Tal'-stad, loopt de grotendeels overkluisde rivier Birsig in de richting van de Rijn. Saneringen hebben de stadskern in de 19de en 20ste eeuw aangetast. Het oorspronkelijke centrum was de Vismarkt, nu gedegradeerd tot trameiland. Voor de huidige grote markt is in de nabijheid een heel huizenblok opgeofferd. De kerken waren nagenoeg allemaal op de heuvels gebouwd. Afgezien van de bisschoppelijke en adellijke hoven kende de stad in de late middeleeuwen een dichte bebouwing, met kleinschalige huizen op smalle percelen. In de 17de en 18de eeuw maakten vele plaats voor representatieve panden met grote tuinen, zoals b.v. Kirschgarten (thans museum). Een curiosum is een paleis, de Markgräflerhof (1698), de voormalige residentie van de markgraaf Von Baden-Durlach, die vanuit Bazel regeerde als de Franse troepen zijn land weer eens bezet hadden.

Belangrijke gebeurtenissen voor de stad waren niet alleen de aardbeving van 1356 en de cholera-epidemie van 1860, maar ook data als: 1501, de toetreding tot de 'Eidgenossenschaft' en daarmee een zekere onafhankelijkheid van Oostenrijk/Habsburg; 1521, de overname van de bisschoppelijke macht door de burgers, en in 1529, het gevolg daarvan nl. het doorzetten van de reformatie.

Badinerend weidde Steinmann uit over de Baseliers, vooral over hun negatieve kanten. Het burgerlijke regeringssysteem was een zogenoemd 'Handwerksregiment', dat door de gilden en daarmee verbonden rijke kooplieden werd gedomineerd. De houding van de Baseliers, ingeklemd tussen de Franse en Duitse burens, was gecompliceerd. Zij waren door handel en nijverheid rijk geworden (productie van papier, zijdeband) hadden een universiteit gesticht (1460) en zij hadden een cultureel klimaat waarin in de 15de eeuw het humanisme tot grote bloei was gekomen. De tolerantie voor andersdenkenden en refugiés werd echter vanaf 1600 sterk ingeperkt door een toenemende orthodoxie. Enerzijds voelden de Baseliers zich verheven als grootste en rijkste stad van de regio. Anderzijds keek men ook met scheve ogen naar de noordelijke, Duitse burens, die in alle opzichten zware concurrenten waren. In de loop van de 18de en 19de eeuw was het

hoogstaande culturele niveau, aldus de spreker, tot stilstand gekomen en vervolgens tot middelmatig afgezaakt.

Na deze uitvoerige introductie ging **Thomas Lutz** (medewerker van de ‘Denkmalschutz’) vooral in op de oudste bebouwing, voor en na de aardbeving van 1356. Ten gevolge van de beving stond de stad in lichter laaie en werd grotendeels vernield. Wel zijn enkele 13de-eeuwse panden behouden gebleven en zijn nog tal van details en oude fragmenten te herkennen: zuilen als onderdelen van Romaanse raamkozijnen, spitsbogen, gotische vensters met driepassen en de onderbouw en ook kelders van panden. Soms zijn er traptorens uitgebouwd. Bij grotere complexen zien we vaak een voorgebouw, een hof en daarachter het woongebouw met op de etage de ‘Stube’ (Schöne Haus, 1271-d). De trapgevels zijn meestal verdwenen, maar een enkele keer zijn kantelen behouden gebleven (raadhuis). In het stadsbeeld speelden de markante ‘Zunft’- of gildehuizen een belangrijke rol (Goldschmiede, Schlüssel, Safran, Schützenhaus). Op de Münsterheuvel zetelden de welgestelde stadsburgers. In het dal, in ‘Klein-Basel’ en de voorsteden verbleven de kleinburgers, neringdoenden en handwerkers.

Spalentor, huizen in de Spalenvorstadt. (foto M.E. Stades)

In de voordracht van **Martin Möhle** (medewerker van de Denkmalschutz) werd ingegaan op de in Basel veel voorkomende gevelschilderingen, een traditie uit de middeleeuwen die tot in de huidige tijd is voortgezet. De oudere schilderijen kunnen veelal nog door bronnenmateriaal worden gedateerd (bouwdata vanaf 1356) of door data op de gevels. Onderzoek wees uit dat bekende 15de-en 16de-eeuwse kunstenaars bij dergelijke architectuurdecoraties betrokken waren, o.a. Konrad Witz en Ambrosius Holbein. Hans Holbein de J. heeft rond 1520 ontwerpen gemaakt voor het 'Haus zum Tanz' (Eisengasse) en voor de raadzaal van het stadhuis. Een andere kunstenaar was Hans Franck wiens voorstellingen op een van de raadhuisgevels (1504-1514) in het begin van de 17de eeuw werden overschilderd door Hans Bock. Ter gelegenheid van het 400-jarige bestaan van het raadhuis in 1904 zijn vele schilderijen toegevoegd door Wilhelm Balmer en Franz Bauer.

Over de plaats van samenkomst, het 'Kloster Klein-Klingental', ervoeren wij meer van **Frank Löbecke** (medewerker van de 'Denkmalschutz'). De naamgeving is gebaseerd op Walter van Klingen, een minnezanger, die behoorde tot de kring van Rudolf van Habsburg. Hij was begunstiger van het in 1233 in Wehr (Elzas) gestichte convent van Dominicanen. In 1256/'59 werd het klooster overgeheveld naar Klein-Basel aan de noordoever van de Rijn, tegenover de oude stad Gross-Basel. Nadat de eerste gebouwen van Klein Klingental waren opgetrokken werd het kloosterterrein in 1278 buiten de noordelijke stadsmuur uitgebreid met meer gebouwen en een kloosterkerk (1293), nu 'Gross Klingental' geheten. In de 15de eeuw vond uitbreiding en herbouw van diverse bouwdelen plaats. In de 17de eeuw kreeg het complex een militaire functie en dat is zelfs zo gebleven tot 1966. De oorspronkelijke, diepe vleugel uit 1273 heeft op de begane grond een refectorium, twee traveeën breed, met hout overwelfd, en een keuken met rookvang. Op zolder is de sporenkap uit de bouwtijd bewaard gebleven. De zijvleugel (1508) voor de proveniers en de bijgebouwen op de achterplaats (17de eeuw) vormen een complex dat, hoe kan het ook anders, bouwhistorisch tot in detail is ontleed. Het herbergt niet alleen de burelen van de plaatselijke monumentenzorg maar ook grote opslagruimten voor de uitgebreide vondstenverzameling, het depot van de dienst. Daarnaast bevat het gebouw het zogenoemde Münstermuseum. Zo kon men bij de rondgang genieten van een tentoonstelling van de oudste stadsgeschiedenis, compleet met een maquette, en de indrukwekkende originelen bewonderen van beeldhouwwerken en andere restanten van de kerk.

Op de tweede dag kwamen de voordrachten van de AHF-leden aan bod. Frappant was de grote tegenstelling in de aanpak en uitwerking van onderzoek. Zo legde **Frans Kipp** in zijn lezing 'Zinnen als Symbol, Schein oder Wirklichkeit' uit, hoe in Utrecht alle beschikbare archivalische gegevens gedigitaliseerd en in 3D worden uitgewerkt om zo inzicht te geven in het stadsbeeld. Het verhaal was voor ons Nederlanders al bekend, namelijk dat weergangen bij

de oude stadskastelen voornamelijk een representatieve functie hadden. Bij restauraties zijn deze onderdelen soms nog zichtbaar gemaakt (Oudaen) en slechts in een enkel geval gereconstrueerd (Putruwiel). Dit is een redelijk terughoudend beleid met veel opslag in de 'cloud'. Een wereld van verschil in reconstructiebeleid toonde de uitkomst van een gedegen en diepgaand bronnenonderzoek bij het 'Residenzschloss' in Dresden. Dit paleis is na de verwoesting in 1945 vanaf de jaren '60, geheel gereconstrueerd en herbouwd. Het reusachtige complex was omstreeks 1550 in renaissancestijl opgetrokken en was voorzien van een rijke sgraffiti-decoratie (XVI B). **Angelika Dülberg** deed verslag van het nauwgezet terugbrengen van de niet meer bestaande sgraffiti en de fresco's in de loggia van het 'Grosse Schloss' (1993). Dit reconstructie-werk is slechts gebaseerd op archiefbronnen, ontwerptekeningen, prenten en vergelijkingsmateriaal.

Birte Rogacki-Thiemann behandelde de marktfaçade van het raadhuis te Lüneburg. Het complex (XIV-XVI) bestaat uit een 5-tal onderdelen: één geheel ingebouwde, centrale toren draagt de naam 'Seygerturm' ('Zeiger' = wijzer van uurwerk, 1379, slechts nog muren resterend); er is een rond 1300 gedateerd waagegebouw, een lakenhal en een 'prelobia' (beiden 14de eeuw), verder de grote raadzaal (1566-'74) en gerechtsgebouw (1849). De gotische pronkgevel van het raadhuis kreeg in 1706-'20 een classicistisch-barok aanzien naar ontwerpen van G.A. Petrini.

Dirk de Vries richtte zich op de 'Fassadenforschung in den Niederlanden'. Met een plaatje van het Zaandamse stadhuis (2004), een mix van gevels van op elkaar gestapelde houten Zaanse huisjes, lanceerde hij de term 'Fassadismus'. De term was ook al gevallen bij het vorige Platform (Interieur & Bouwhistorie): het façadisme, de Belgische methode, toegepast vooral in historische steden als Brugge en Gent. Het is een feit dat vele Noordhollandse houten panden sinds jaar en dag worden 'gerestaureerd'. Dat betekende voor de monumentenzorg vooral vernieuwing, vervanging, als kopie herbouwen of geheel nieuw ontworpen, en daar past de term *fassadismus* op. Op zich is dit geen nieuw verschijnsel. In Amsterdam werden al in 1768 gevelfronten door C. Philips opgetekend, in 1778 is dit ook uitvoerig gedaan en het gebeurt tot op de dag van vandaag. De fixatie op gevels hangt ook samen met de focus van monumentenzorg op het Beschermd Stadsgezicht (1966) en de op het uiterlijk gerichte inventarisaties in de tweede helft van de 20ste eeuw, waarbij vooral stijl en typologie een rol spelen. A.A. Kok (Amsterdam 1941-'44) was een van de eersten die aandacht besteedde aan de inwendige structuur van woonhuizen. Met de wederopbouw van de Maastrichtse Stokstraat na 1954 kwam het besef dat niet alleen perceelgrootte, bouwhoogte, maar ook de structuren van belang zijn. En met het onderzoek in het Bergkwartier van Deventer (1967-'77) door D. Berends was een begin van 'Bauforschung' bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te bespeuren. De voortgaande ontwikkeling, ook landelijk, kreeg zijn neerslag in Band 39 van de AHF

‘Hausforschung in den Niederlanden’ (1988). Helaas is het ‘fassadisme’ nog niet verdwenen, gezien de 3D-uitwerking en beelden van de stad Utrecht door D. Claessen.

Burkhard Lohrum hield een voordracht over vakwerkgevels in de Elzas, over de inwendige constructies en over de functies van ruimten.

Doris Huggel besprak de invloeden van Basel-Stadt en de vorst-bisschop op de bouw van huizen in de Regio van Bazel. De macht

en ook bezittingen van de bisschop besloegen gebieden tot ver in de Zwitsers-Franse Jura en de Elzas. De geschiedenis is door de talrijke oorlogen en wisselende wereldlijke en kerkelijke gezagsverhoudingen gecompliceerd. Na de reformatie in 1529 moest de bisschop uitwijken naar Porrentruy (Kanton Bern/Jura) en later naar Arlesheim (Kanton Baselland, 1679-1792). Bazel bevindt zich centraal tussen verschillende regio's met verschillende huistypen. In de Elzas en de Jura overweegt de vakwerkbouw, in de buurt van de stad zien we meer stenen huizen. In de Elzas is er voornamelijk sprake van diepe huizen, in Baselland staan de panden veelal dwars op de weg en in de Jura is er een gemengde verdeling van bouwtypen. Vanaf 1500 vindt algemeen een ‘verstening’ plaats door schaarste van hout en de invloed van stedelijke bouw. Merkwaardig is dat in de Elzas in het midden van de 18de eeuw weer een opleving van vakwerkbouw plaatsvindt. Een verklaring is dat, na de periode van oorlogen en ontvolking, houtbouw en dus ontbossing door de Franse regering officieel weer werd toegestaan, om de landbouw te stimuleren. Het dorp Lucelle (duits: Lutter), met vele boerderijen in steen,¹ vormt echter een uitzondering. De redenen hiervoor zouden door middel van archiefonderzoek moeten worden vastgesteld. Doris Huggels voordracht bleek tevens een uitstekende, voorbereidende inleiding voor de busexcursie die de volgende dag zou plaatsvinden naar Porrentruy in de Kanton Jura (CH) en Lucelle net over de grens in de Elzas (F).

Boerderij Häfelfingen, Baselland, 17de eeuw.
(foto D. Huggel)

¹ Te dateren tussen 1530 en 1630. Van de 25 onderzochte huizen zijn 16 dendrochronologisch gedateerd.

Boerderij Lucelle, Elzas, 1574/1581.
(foto M.E. Stades)

Tijdens de laatste twee dagen werden ook talrijke lezingen gepresenteerd, diverse gingen over paleizen in Duitsland (Herrenhaus, Dresden Stuttgart). Men kan de artikelen daarover in een van de komende Jaarboeken van de AHF lezen. Enkele thema's vielen op: het met decoraties overladen raadhuis van Bielefeld (1904). De symboliek is vaak moeilijk te doorgronden, maar is toch duidelijk ontleend aan de iconologische thema's

van de vrijmetselarij. De betekenis van de decoraties en de bouwgeschiedenis zijn uitgebreid ontrafeld door **Heinz Pantli**. Tuberculose-kuuroorden in het zuiden van de Schwarzwald en hun constructie werden besproken door **Petra Wichman**. **Benno Furrer** besloot de lange reeks serieuze stukken met humor, 'Hübsche Mäntel – interessante Dessous ...', en besprak de bouwwijze in het Engadin, een dal in het zuidoosten van Zwitserland, waar dikke muren het omhulsel vormen van rijkelijk toegepast houtwerk.

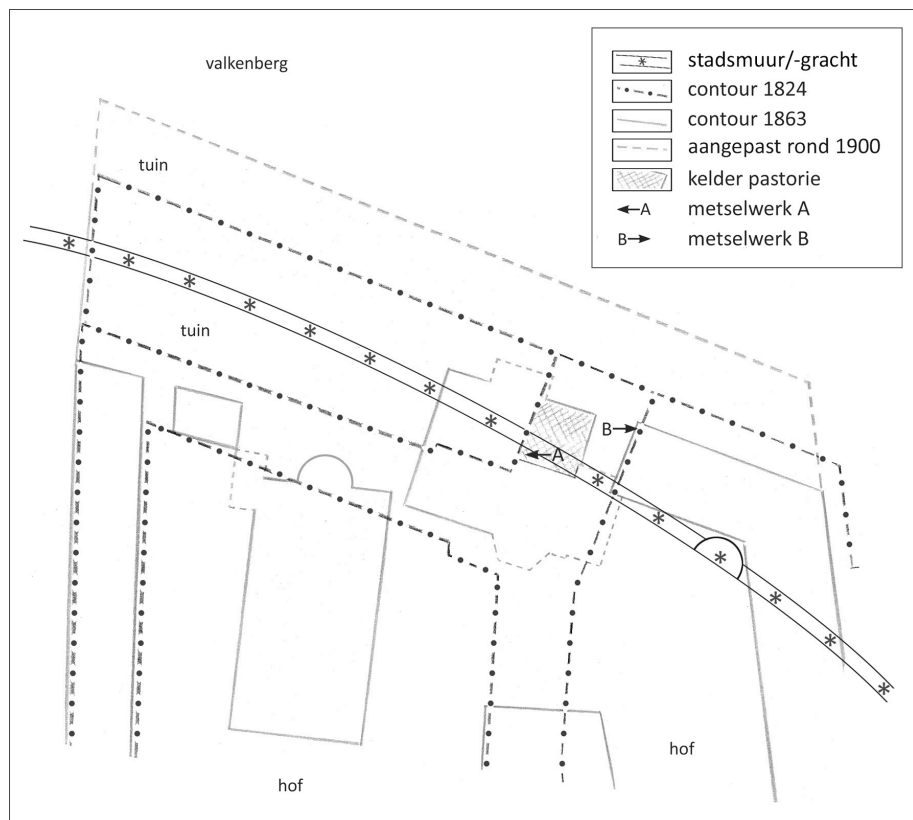
Zoals jaarlijks het geval is, zorgden de organisatoren ook voor bijzondere programmaonderdelen. De rondleidingen in de stad voerden ons naar diverse locaties: een aantal interessante huizen² en het Spalentor (XIV B, voorpoort 1474). In en om het Münster werden wij rondgeleid door de Münsterbaumeister **Andreas Hindemann**. Tevens werden wij ontvangen in de Barfüsserkerche-Historisches Museum Basel waar wij voordrachten kregen van **Margret Ribbert** en **Ulrich Klein** over het ontstaan van de collectie in de 19de eeuw en over een van de eerste directeurs en verzamelaars Moriz Heyne. Op de laatste avond vond een ontvangst met aangeklede borrel plaats in het raadhuis, voorafgegaan door de lezing 'Das Lob der Vernunft im Basler Rathaus' van **Martin Möhle** over de decoraties aan ex- en interieur van het complex.

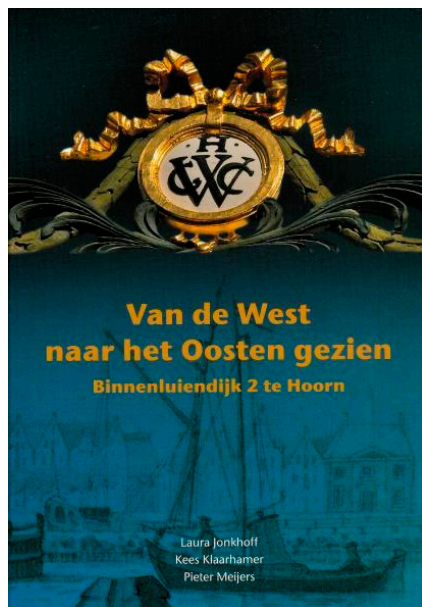
M.E. STADES

² Schönes Haus, XIII; Haus zum Löwenzorn, XIV, met renaissance gevelschildering; Marthastift, kelders XIII, kap 1421; Engelhof, XIV; het oude Gymnasium, Münsterplatz, kap 1147- d.

RECTIFICATIE

In SBN Nieuwsbrief 56, p. 69, is uit een tekening bij het artikel van John Veerman over het Begijnhof in Breda een grijsstint weggevalen bij het drukken, waardoor het schema onbegrijpelijk werd. Nu de gecorrigeerde versie met excuses van de redactie.

LAURA JONKHOFF, KEES KLAARHAMER EN PIETER MEIJERS, *VAN DE WEST NAAR HET OOSTEN GEZIEN, BINNENLUIENDIJK 2 TE HOORN*. HISTORISCHE REEKS HOORN – DEEL 17, PUBLICATIESTICHTING BAS BALTUS, HOORN 2013. €26,50
ISBN/EAN: 978-90-76385-12-9

Bij het lezen van dit boek wordt duidelijk dat herbestemming van alle tijden is. Het pand aan de Binnenluiendijk 2 in Hoorn kent een rijke schakering van eigenaren en bestemmingen. De auteurs kiezen voor een thematische benadering, waarbij in zeven thema's de bouw- en gebruiksgeschiedenis voorbij komen. Een van de thema's is de vrijmetse-larij. In 1872 wordt het pand aangekocht door de vrijmetselaars van de Loge West Friesland. De beschrijving in hoofdstuk zes geeft iets weer van de mysterieuze sluier die de vrijmetselarij sinds eeuwen heeft omgeven.

Het boek ziet er keurig verzorgd en overzichtelijk uit. Aanvullende detailinformatie op de behandelde thema's zijn in aparte tekstblokken ondergebracht waarmee de leesbaarheid van het geheel sterk is vergroot. De vele illustraties en de opmaak van het boek laten zien dat er veel aandacht is besteed aan deze publicatie.

Door de thematische aanpak dreigt de samenhang wat op de achtergrond te raken. Al lezende dreig je af te dwalen en denk je 'waar zit ik ergens in de geschiedenis van het pand'. Dat wordt goed gemaakt in het hoofdstuk van de bouwgeschiedenis. De eerste hoofdstukken fungeren voor de bouwhistoricus als achtergrondinformatie om de bouwgeschiedenis beter te kunnen begrijpen. Na het lezen hiervan was het verrassend om in bijlage 1 een overzicht te zien van de eigenaren en gebruikers van het pand. Het was de duidelijkheid ten goede gekomen als dit in de betreffende hoofdstukken was aangegeven. Hoofdstuk één geeft een beschrijving van de aanleg (1576), de bebouwing (vanaf 1622) en het nieuwe karakter (na 1840) van de Binnenluiendijk en

heeft een duidelijke relatie met de plaatselijke geschiedenis van de stad Hoorn. In 1689 vestigt de West-Indische Compagnie zich in twee panden aan de Binnenluiendijk. Bijna honderd jaar later (1784) krijgen beide panden één gezamenlijke nieuwe gevel in Lodewijk XVI-stijl. Vanaf die tijd oogt het pand als één groot pand, maar achter de voorgevel is de oude indeling voor een groot deel nog aanwezig. Ook de vele bouwsporen in samenhang met archivalia maakte het voor de bouwhistoricus onder de auteurs mogelijk een goede reconstructie te maken van de bouwgeschiedenis. Deze reconstructie staat pas beschreven in hoofdstuk zeven. Uniek voor de stad Hoorn is de platenvloer van de bel-etage van het linker bouwdeel. Aan dit fenomeen is een twee pagina's groot tekstblok gewijd, ondersteund met het nodige tekenwerk en beeldmateriaal.

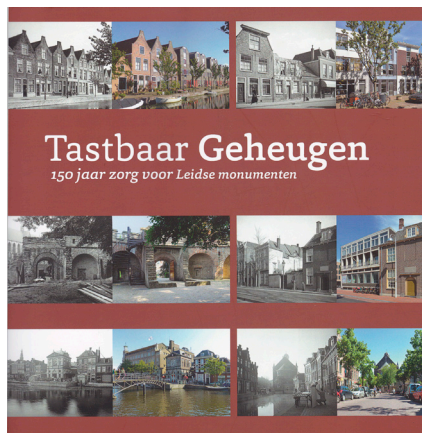
De verschillende periodes waarbij het pand fungeerde als infirmerie voor militairen, als woonhuis en als cholera-hospitaal en stadsziekenhuis staan beschreven in de tussenliggende hoofdstukken drie tot en met vijf. De periode dat het pand de vrijmetselarij van de Loge West Friesland (vanaf 1872) huisvestte, wordt uitgebreid beschreven in hoofdstuk zes. Een pluspunt hierbij is dat de beschrijving is verzorgd door iemand die deze orde van binnenuit kent. De beschrijving geeft inzicht in de Schotse en Engelse bron van de orde en zoomt verder in op de Loge West Friesland en op de vestiging van de vrijmetselarij in Hoorn. Maar wat zijn de drijfveren en het nut van de orde van vrijmetselaars? Welke symbolen en rituelen worden gebruikt? Voor de leek die niets weet van de orde van vrijmetselaars, kwam dit verhaal niet sterk uit de verf.

Een bijzonder vertrek in gebruik bij de vrijmetselaars is de huistempel. In het hoofdstuk over de bouwgeschiedenis wordt een typologisch onderzoek naar de ontwikkeling van de huistempel in Nederland node gemist. Dat is wel gedaan in deel 15 van de Bouwhistorische Reeks Hoorn met het fenomeen wintertuin. In hetzelfde hoofdstuk over de bouwgeschiedenis wordt niet alleen vermeld wat de breedtemaat van de percelen is in voeten, maar ook wat de voetmaat was in Hoorn. Deze vertaalslag betekent extra inzicht voor de lezer. Helaas is dat niet gedaan met het vermelden van 'guldens'. Op veel pagina's worden bedragen in guldens genoemd, maar wordt niet omgeslagen naar een vergelijkbaar punt. De koopkracht van de gulden, genoemd op pag. 11 (uit 1576) is niet vergelijkbaar met die op pag. 101 (uit 1982). Alleen op pag. 50 vindt een vorm van vergelijking plaats door aan te geven dat een chirurgyn-major een jaarinkomen had van 1200 guldens.

Voor wie geïnteresseerd is in de plaatselijke geschiedenis van Hoorn of in een van de behandelde thematisch onderwerpen verdient dit boek een aanbeveling, want er komen veel verschillende thema's aan bod: de Binnenluiendijk, de West-Indische Compagnie in Hoorn, zieke militairen en choleralijders, deftige bewoners op de Binnenluiendijk, transformatie van woonhuis tot stadsziekenhuis, vrijmetselarij en de Loge en verder de gehele bouwgeschiedenis. In de diverse bijlagen, het notenapparaat en het overzicht van geraadpleegde archieven en literatuur die het boek completeren, kan de

geïnteresseerde lezer zijn zoektocht vervolgen. Deel 17 vormt een welkome aanwinst in de historische Hoornse serie.

WILLARD VAN REENEN

ESTHER STARKENBURG, RUDI VAN MAANEN & COR SMIT (RED.), *TASTBAAR GEHEUGEN, 150 JAAR ZORG VOOR LEIDSE MONUMENTEN*. PRIMAVERA PERS, LEIDEN 2014, €19,50 ISBN 978-90-5997-175-2

De presentatie van het boek, waarin 150 jaar zorg voor Leidse monumenten in woord en beeld is samengebracht, gaat vergezeld van een kleine expositie in het archiefgebouw van Erfgoed Leiden & Omstreken (ELO) aan de Boisotkade in Leiden. De uitgave zelf bevat een gevarieerde en fraai geïllustreerde verzameling artikelen door elf verschillende auteurs, waarvan

er drie tevens als redacteur optreden. Er staan verspreid tussen de tekst tien interviews door Miep Smitsloo-de Graaff die de *human interest* factor verhogen. Mensen uit uiteenlopende disciplines komen aan het woord: een monumentenarchitect, een gemeentelijke plannenontwerper, een directeur en een meestertimmerman van een bouwbedrijf, een bouwkundige van de voormalige RDMZ (nu RCE), een projectontwikkelaar, stichting Diogenes, een restauratie-architect, een studentenhuysvester en particuliere eigenaars.

De redactie heeft gekozen voor een interessante thematische opbouw, die onderbroken wordt door anders gekleurde pagina's met interviews en katernen, waarin een gebouw of aspect uit het thema aan bod komt. Het boek begint chronologisch met het pionierswerk in Leiden dat vanaf midden 19de eeuw voorafging aan de Monumentenwet van 1961. Gebouwen waren voor die tijd letterlijk onbeschermd en van de talloze historische stadspoorten die gesloopt werden, konden er slechts twee 'gered' worden. Dit ging dan ook nog met een meerderheid van slechts één stem in de gemeenteraad. Veel gebouwen overleefden door het enthousiasme over en de liefde voor oude gebouwen van mensen die het belang inzagen van het bewaren van ons erfgoed. Dit speelde vooral eind jaren 70, een periode dat het Rijk nog ruime subsidies gaf voor restauraties. Het was ook mogelijk doordat een groep enthousiaste mensen nauw samenwerkte, en hun goed onderbouwde plannen lang tevoren al klaar hadden en er als de kippen bij waren om subsidies aan te vragen.

Een overzichtelijke tabel aan het eind van het boek laat zien dat het eerste ‘ontwerp gemeentelijke monumentenlijst’ uit 1953 stamde en dat in 1968 de eerste Rijksmonumenten in het Monumentenregister werden ingeschreven. Vanaf 1982 ontstond er een geheel nieuwe gemeentelijke monumentenlijst, die snel aangroeide (met gemiddeld 50 panden per jaar) tot 1574 monumenten in 2013. Op dat moment waren er in Leiden 1244 Rijksmonumenten. Daarmee staat Leiden op de derde plaats in Nederland qua aantal Rijksmonumenten in de binnenstad.

Het feit dat de stad in 1575 als eerste in Nederland een universiteit kreeg, maakte huisvesting noodzakelijk en dat heeft een duidelijk stempel op de stad gedrukt. Aanvankelijk betrof men vooral oude, reeds bestaande gebouwen. Het Academiegebouw o.a. was oorspronkelijk de kapel van het voormalige Witte Nonnenklooster, de bibliotheek en ook het anatomische theater kwamen terecht in een kapel, die van het Faliebagijnhofje. Na verloop van tijd kwam er behoefte aan meer en andere gebouwen: collegezalen, laboratoria en ook kwam er een sterrenwacht.

Ook de studenten hadden zo hun wensen en een apart subhoofdstuk is gewijd aan de verschillende locaties van de sociëteit van de vereniging Minerva. Het ultramoderne gebouw aan de Breestraat van de hand van architect J.W.C. Boks (1965) in *beton brut* uitgevoerd, werd aanvankelijk geprezen maar na een aantal jaren als een ‘steenpuist’ weggezet. De gemoederen liepen hoog op en mede door de plannen voor de omgeving van de Aalmarkt (1999) overwoog de gemeente zelfs het hele gebouw te slopen om meer ruimte voor het winkelend publiek te creëren. Dat het pand in 2001 toch een gemeentelijk monument is geworden, is symptomatisch voor het verschil in waardering voor hetzelfde gebouw in verschillende perioden.

De invloed van de bloei (na 1400) en tenslotte de ondergang van de lakenindustrie op de gebouwde omgeving was groot. De opkomst van latere industrieën op gebied van stoom, gas en vuilverbranding en nog weer later metaal, grafische nijverheid en voedingsmiddelen leverde evenzovele industriële gebouwen op. Een aantal bevond zich aanvankelijk binnen de singels, maar de meeste kwamen geleidelijk aan steeds verder buiten het centrum te staan. Een bijzonder complex in dit geheel is de Meelfabriek aan de Singel, waar een apart katern aan is gewijd.

Het blijvende spanningsveld tussen aan de ene kant de wens tot behoud van gebouwd erfgoed - los van de discussie over wat men fraai vindt en wat cultuurhistorisch van belang is - en aan de andere kant het voortdurend afwegen van economische en verkeerstechnische belangen, vormt de kern van veel plannen en overwegingen die in de afgelopen 150 jaar zijn gemaakt. In de jaren 1929-1933 kwam er het ‘Uitbreidingsplan’, waarbij het verkeer door de binnenstad geleid zou worden maar de kosten waren zo hoog, dat het grotendeels verworpen werd. Na de tweede wereldoorlog kwam

er een 'Wegenplan 1961', en een 'Basisplan sanering en stadsvernieuwing', gevolgd door een 'Structuurplan voor de binnenstad' 1978. Ook een 'Verkeerscirculatieplan' kon niet uitblijven en onder de vlag van een structuurvisie kwam er ook een 'Spoorwegplan met een wederopbouwplan stationsplein', later onder de bredere titel 'Stedenbouwkundig plan stationsgebied'. Het meeste recente plan dat in het boek genoemd wordt, is: 'Kernproject groene singelgordel', in het kader van de nieuwe opvattingen over 'cultuurlijk groen'.

Ook de archeologie komt aan bod. Er is een wettelijk verankerde plicht om elementen van archeologische waarde op te nemen in de bestemmingsplannen en dat gebeurt ook in Leiden. Het zorgvuldig bewaren van ondergrondse ruïnes heeft grote aandacht van de archeologen, en als voorbeeld wordt de Vrouwekerk nader belicht. De Burcht is het archeologische monument bij uitstek en er zijn al legio opgravingen verricht sinds 1889, die in hun conclusies niet erg eenduidig zijn over de opbouw en constructie van de Burcht. In 2012 werd in Leiden besloten om niet alleen de archeologische zaken maar óók alle elementen van cultuurhistorische waarde boven de grond in de bestemmingsplannen op te nemen, ondanks dat er geen wetsbesluit aan ten grondslag ligt. Hiermee is Leiden een van de weinige gemeenten waar deze afspraken bestaan.

Veel oude gebouwen in Leiden zijn 'gered door de armoede', zoals de bekende *contradictio in terminis* stelt. Dit geldt voor Leiden sterker dan voor enig andere stad in Nederland. Na de 17de eeuw ging het de gemeente financieel zó slecht dat de stad zelfs onder curatele van het Rijk heeft gestaan. Van onderzoek van oude gebouwen was uiteraard geen sprake. Onder het thema 'Bouwhistorie ontdekt Leiden' worden in het boek de verschillende stadia van het bouwhistorisch onderzoek in deze stad uiteengezet door Edwin Orsel. Aan het einde van de 19de eeuw was er sprake van een grote sloopwoede. Een belangrijk moment was de oprichting van de vereniging Oud Leiden in 1902 en landelijk het opstellen van een 'Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst'. De diverse delen ervan verschenen tussen 1908 en 1933. In 1912 startte men met de 'Geïllustreerde beschrijving' van deze monumenten. Het deel 'Leiden en Westelijk Rijnland' verscheen in 1944. Belangstelling voor bouwhistorie begon te komen. In 1946 werd de Rijksdienst voor Monumentenzorg opgericht en een jaar later die voor Oudheidkundig Bodemonderzoek. Door gebrek aan materialen en geld werd vlak na de oorlog nog weinig onderzocht of gerestaureerd maar er heerste ook in deze periode een grote sloopwoede. Daar veranderde de Monumentenwet van 1961 nog niet veel aan. In de jaren 70 ontstond er echter weerstand tegen het verdwijnen van de diverse monumenten. Sommige werden wel gedocumenteerd maar toch afgebroken. Geleidelijk ging men meer over tot herstel dan tot slopen, geholpen door de ruime Rijkssubsidies. De Rijksgebouwendienst ging midden jaren 80 over tot waardestellend bouwhistorisch onderzoek van het eigen bezit en daardoor kwam het

hele vakgebied in de lift. Ook het onderzoek van nieuwe gemeentelijke bouwhistorici in Utrecht en Den Bosch, dat veel middeleeuwse panden aan het licht bracht, prikkelde de interesse. In Leiden werd in 1989 de werkgroep Bouwgeschiedenis opgericht, die bouwsporen tijdens verbouwingen vastlegde. Het bureau voor bouwhistorisch onderzoek dat Jan Dröge in Leiden oprichtte in combinatie met de nieuwe Monumentenwet van 1988 bleek ook een grote stimulans en Leiden kreeg zijn eigen Monumentennota in 1991. Dit was ook het oprichtingsjaar van de SBN. Bij de gemeente kwam eind jaren 90 de bouwkundige Jos van Rooden in dienst, die veel ervaring meenam vanuit de RDMZ. Sinds 1998 is het in Leiden gebruikelijk om eigen mensen van de gemeentelijke Monumentenzorg of een extern bureau waardestellend bouwhistorisch onderzoek te laten doen. Het door de eigen afdeling laten doen van onderzoek, inclusief dendrochronologie, werkt tijdsbesparend en efficiënt bij de beoordeling van de (ver)bouwaanvragen. In 2000 al werd de afdeling Monumentenzorg in Leiden omgedoopt tot gemeentelijke Bureau voor Monumenten en Archeologie en heeft Leiden een geïntegreerde onderzoeksagenda, een noviteit in Nederland. Landelijk liep men achter op deze ontwikkelingen want pas zes jaar later gingen de twee genoemde rijksdiensten, de ROB en RDMZ samen verder in de RCE. Om het onderzoek in Leiden meer gestructureerd en intensiever plaats te laten vinden stelde de gemeente in 2001 een bouwhistoricus aan: Orsel. Er kwam een 'Bouwhistorische Verwachtingskaart' in 2009 waarbij aandacht wordt gegeven aan wat al bekend is in de vorm van monumenten en beeldbepalende panden en wat er mogelijk nog te vinden is van bouwhistorische waarde waarbij zowel structuren onder als boven de grond in aanmerking worden genomen. De kaart wordt opgenomen in toekomstige bestemmingsplannen, ook heeft Leiden sinds 2012 'cultuurhistorie' verplicht opgenomen in gemeentelijke bestemmingsplannen.

De conclusie is dat het boek ondanks veel verschillende auteurs toch een eenheid vormt en dat de vele korte stukken vlot te lezen zijn. Het zoeken naar de noten vereist enig bladerwerk, want deze zijn aan het eind van het boek ondergebracht onder de thematische titel. Dat geldt ook voor 'Overige bronnen', te weten literatuur, kranten en archivalia. Het werkt enigszins verwarrend dat de interviews niet doorlopen qua tekst op opeenvolgende pagina's, maar een pagina overspringen. Ook is de bronvermelding van een aantal foto's niet geheel logisch, omdat in dezelfde zin twee jaartallen voorkomen. Overlapping in de tekst bij de uitwerking van sommige thema's in een apart katern komt een aantal keren voor en lijkt moeilijk te vermijden. Het bevreemdt enigszins dat in het boek de zogenaamde 'Monumentenwacht' niet wordt genoemd en dat er kennelijk van gemeentewege ook niet met hen wordt samengewerkt. Het boek is voor een bonte groep geïnteresseerden een aanrader om prettig leesbare informatie te vinden over het wel en wee van de Monumenten van Leiden, zowel in de breedte en hoogte, als in de diepte.

KORSTMOSSEN EN MUURBLOEMPJES

Acker, Jan van, Lehouck Alexander, e.a. (red.), *Verloren Glans. Innovatief interdisciplinair onderzoek op archeologisch vlakglas in Noordwest-Europa (10de-18de eeuw)*, Jaarboek Abdijmuseum Ten Duinen, Novi Monasterii, vol. 13. Academia Press, Gent 2014. ISBN 978 90 382 2360 5, p. 177, €15.

Het jaarboek omvat een reeks thematische artikelen rond archeologisch vensterglas en bundelt hiermee de artikelen van de lezingen gepresenteerd op het internationaal colloquium dat in 2013 plaats vond in Koksijde.

Baarsen, R. et al., *Verborgene schoonheid, de huizen Van Brienens, Van Loon en Willet-Holthuijzen*, Uitgeverij Noord, Amsterdam 2014. ISBN 9078381736, p. 128, €24,50.

Dit literair fotoboek bevat sfeervolle opnamen (zwart-wit) in een aantal monumentale grachtenpanden in Amsterdam gemaakt door

Marie-Jeanne Hövell tot Westerfliet. Een vijftal auteurs maakte beschrijvingen bij de panden.

Geevers, Kees, *Stedenbouwkundige waardestelling van industrieel erfgoed*, Delft 2014. ISBN 978 94 6186 343 0, p. 352, €39,00.

Met de richtlijnen bouwhistorie als uitgangspunt ontwikkelt de auteur in zijn proefschrift een methode voor het opzetten van een stedenbouwkundige waardestelling waarvoor hij het voormalige industrieterrein Strijp-S van Philips in Eindhoven als casus heeft genomen.

Gramsbergen, Esther, *Kwartiermakers, stedelijke instellingen als aanjagers van de ruimtelijke ontwikkeling, 1580-1880*. Uitgeverij Vantilt, Nijmegen 2014. ISBN 978-94-600-4196-9, p. 240, €27,50.

Stedelijke instellingen op gebied van handel en bestuur, zorg, en ook cultuur en wetenschappen waren belangrijke opdrachtgevers van gebouwen die het aanzicht van de stad bepaalden. De auteur (docent en onderzoeker aan de

faculteit bouwkunde van TU Delft) onderzocht drie belangrijke gebieden in Amsterdam: rond de Dam, het kloosterkwartier in de Nes en rond de Plantage.

Peterse, Hettie, Dolly Verhoeven e.a. (red.), *Het Valkhof, 2000 jaar geschiedenis*. Uitgeverij Vantilt, Nijmegen 2014. ISBN 978960041853, p. 256, €27,50. Sinds de Romeinen rond de jaartelling de nederzetting oppidum Batavorum vestigden op de heuvel in de bocht van de Waal is er veel gebeurd op deze historische plek. De palts van Karel de Grote groeide uit tot een trotse burcht met vele gebouwen, die in de loop van de eeuwen werd uitgebreid, verbouwd, verwaarloosd, gerestaureerd en tenslotte in 1796 gesloopt. Over de resterende ruïnes zijn de boeken nog steeds niet gesloten.

Maas, Toine en Jan Vredenberg (red.), *Beschermd door steen. De stadsmuren van Rhenen*. Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2014. ISBN 978-90-5345-474-9, p. 148, €29,95.

In *Beschermd door steen* wordt verteld over het leven in Rhenen en de dreiging die de Rhenenaren achter hun stadsmuren moeten hebben gevoeld. 'Beschermd door steen' vertelt niet alleen over de functie van de stadsmuur en zijn betekenis bij de verdediging van Rhenen. Naast de geschiedenis krijgt ook het huidige archeologische en bouwhistorische onderzoek uitgebreid de aandacht. Hierdoor wordt de betekenis van de imposante stadsmuur voor de stad Rhenen, vroeger en nu, sprekend verbeeld.

Ruyven-Zeman, Szuzsanna, *Van heiligen tot amoeben, 150 jaar monumentale glasschilderkunst in Nederland*. RCE & Primavera, Leiden 2014. ISBN 9789059971615, p. 144, €24,50.

Van dezelfde auteur verscheen eerder een Engelse uitgave: *Stained glass in the Netherlands before 1795, Corpus Vitrearum the Netherlands IV*, bij de Amsterdam University Press in 2012, zie SBN Nieuwsbrief 53. Het huidige werk behandelt dertien grote rijksmonumenten met gebrandschilderd glas. Haar studie geeft een goed beeld van de stilistische ontwikkeling van de glasschilderkunst sinds 1860.

Starkenbourg, Esther, Rudi van Maanen & Cor Smit, *Tastbaar geheugen, 150 jaar zorg voor Leidse monumenten*, Leidse Historische Reeks, deel. 22. Primavera Pers, Leiden 2014. ISBN 9789059971752, p. 192, €19,50.

Elf auteurs, waarvan drie ook als redacteur optreden, aangevuld met een interviewer laten hun licht schijnen op de stad Leiden en de interessante ontwikkelingen in de omgang met de monumenten van die stad. De gesprekken met de direct betrokken bewoners, restauratoren, monumentenarchitecten en ook medewerkers van bouwbedrijven staan borg voor een levendig boek.

Tussenbroek, Gabri van, *In het voorbijgaan: Zeven eeuwen bouwen langs de Noord/Zuidlijn*, Bussum 2014. ISBN 978 90 6868 664 7, p. 158, €19,50.

De aanleg van de noord-zuid lijn van de Amsterdamse metro gaf aanleiding tot

het maken van dit boek waarin de huizen in dit gebied nader bekeken worden op een meer essayistische wijze. Er wordt verwezen naar het tweede deel in de vorm van een verrassend fotoboek over de afgelopen honderdvijftig jaar.

Veenendaal, Guus, *Het Grote Spoor Boek*. Het Spoorwegmuseum, Utrecht 2014. ISBN 978-94-625-8033-6, p. 368, €49,95.

In 2014 bestaan de spoorwegen in Nederland 175 jaar. In deze lange periode veranderde niet alleen het land, maar ook het spoorbedrijf ingrijpend. Het nieuwe vervoermiddel zorgde ervoor dat mensen 'vlug, veilig en voordelig' van a naar b konden reizen. De komst van de spoorwegen bracht ook de bouw van spoordijken, bruggen en stations met zich mee. En niet onbelangrijk: onder invloed van het spoor ontstond een uniforme tijd, die voor het eerst in de geschiedenis overal in Nederland gelijk was.

Vries, Dirk Jan de, *Met het oog op het Laatste Oordeel. De geboorte van het individu in de westerse kunst*. Clavis Kleine Kunsthistorische Monografieën, Deel XVII, Clavis Stichting Middeleeuwse Kunst, Utrecht 2014. ISBN 978-90-75616-12-5, p. 64, €19,95. Het streven om herkend te worden door Christus, de Rechter, op de dag van het laatste oordeel heeft gelovigen ertoe bewogen om afbeeldingen van zichzelf te laten maken. De kerk was natuurlijk het meest geschikte gebouw om een schildering, grafportret of beeltenis in steen achter te laten maar er waren ook andere openbare plaatsen waar men zich kon presenteren. Niet alleen de opdrachtgever, maar bij de beeltenissen in steen bijv. werd vaak een steenhouwersmerk aangetroffen, waardoor deze ambachtsman ook kon meeliften bij de goddelijke beoordeling. Dit werpt weer een ander licht op het gebruik ervan. Deze en andere zaken (op locaties in binnen- en

buitenland) die samenhangen met het Laatste Oordeel, zijn opgenomen in deze monografie. Het wordt duidelijk dat realistische afbeeldingen van individuen al ver voor de Renaissance bestonden en zeker niet hun oorsprong vonden in de zogenaamde wedergeboorte van de klassieke oudheid.

REDACTIE, KOPIJ EN RICHTLIJNEN AUTEURS

REDACTIE NIEUWSBRIEF

hoofdredacteur

drs. A.H. (Arendie) Herwig-Kempers
tel.: 023-5240129
email: a.herwig.kempers@hccnet.nl

redactieleden

J.A. (Jeroen) Nipius
tel.: 078-6132109
e-mail: j.a.nipius@live.nl

drs. M.E. (Elisabeth) Stades-Vischer
tel.: 030-6939125 (werk)
e-mail: m.e.stades@planet.nl

dr.ing. R. (Ronald) Stenvert
tel.: 030-2881597
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

ing. W.G. (Willard) van Reenen
tel.: 06-10320443
e-mail: willard@wgvanreenen.nl

ir. W. (Wendy) Regeer
tel.: 06-41842756
e-mail: wregeer@hotmail.com

KOPIJ/REACTIES:

Artikelen en illustraties, signaleringen of reacties digitaal inzenden naar de hoofdredacteur:
e-mail: a.herwig.kempers@hccnet.nl

Alle artikelen ondergaan een redactie-procedure, plaatsing na overleg met de auteur. De redactie houdt zich het recht voor artikelen te weigeren of in te korten, in overleg met de auteur.

Deadline: **1 april 2015**

RICHTLIJNEN VOOR AUTEURS

1. Tekst

Tekst met titel en naam auteur digitaal aanleveren. Geen tabs of inspringingen in de lopende tekst. Paragrafen scheiden door een witregel. Tussenkopjes naar keuze. Noten automatisch instellen op verwijzingen 'voetnoot invoegen', geen eindnoten.

2. Illustraties

Illustraties digitaal aanleveren: min. 300 dpi, TIFF of JPEG formaat, via e-mail of op CD. Internet- of Powerpointplaatjes zijn in de regel niet bruikbaar. In de tekst verwijzen naar genummerde illustraties d.m.v.: (afb...). Alle illustraties aanleveren met een onderschrift, te plaatsen aan het eind van de tekst, met vermelding herkomst: bijv. archief, foto auteur, etc.

3. Literatuur.

Geciteerde literatuur of andere bronnen aan het eind van het artikel vermelden in een bibliografie of in de noten.

4. Annotatie

De redactie heeft besloten een uniforme manier van noteren van rangtelwoorden voor eeuwen te hanteren: 18de eeuw, 18de-eeuws, vroeg 18de-eeuws.

Op de omslag: *Doorkijk door een hijs-gat in de Sodafabriek te Schiedam (foto J.A. Nipius, zie verslag H. Bleijs, p. 41)*

Achterzijde omslag: *Preekstoeltrap in de Havenkerk te Schiedam (foto J.A. Nipius, zie verslag H. Bleijs, p. 41)*

ISSN 1872-602X